

Rationalisme/ Romantiek/ Risjes

het joodse type in onze literatuur

1800-1850

JAAP MEIJER

RATIONALISME/ROMANTIEK/RISJES

HET JOODSE TYPE IN ONZE LITERATUUR

1800-1850

"Wie smadend tot Uw hutje kwam, -
Niet ik, gij Kind van Abraham...."

A.C.W. Staring DE JOODSCHE LOOVERHUT
(zie pagina 40/41)

HEEMSTEDE 1978

EERDER VERSCHENEN IN DIASPORADE

- I J.K. RENSBURG/EEN JOODSE GRAALZOEKER
- II VICTOR EMANUEL VAN VRIESLAND ALS ZIONIST/EEN VERGETEN HOOFDSTUK UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET JOODS NATIONALISME IN NEDERLAND
- II SUPPLEMENT: "HET IVOREN AAPJE"/J.A. DER MOUW EN VICTOR VAN VRIESLAND
- III HERMAN VAN DEN BERGH/SABBATH
- IV HERMAN VAN DEN BERGH/EEN DOCUMENTATIE

BIJ HET OMSLAG

De afbeelding is die van A.C.W. Staring, de dichter van de Wildenborch bij Lochem.

BIJ DE TITEL

Het jiddische RISJES geldt als de gebruikelijke joodse aanduiding voor ANTISEMITISME.

RISJES = (het Hebreeuwse) RISJ'OET = (letterlijk) kwaadaardigheid.

BIJ ONZE ANTHOLOGIE

Deze 5e aflevering van DIASPORADE is de eerste van een tiental, dat een beschrijvende bloemlezing nastreeft, rakende de jood als type in onze letterkunde van de vorige eeuw (tot TACHTIG). De CAHIERS zullen alle binnen het raam van onze REEKS verschijnen. Speciaal in de 19e eeuw geïnteresseerden kunnen ons doen weten of zij prijs stellen op de geplande serie. Risico's lopen zij niet. Wij kunnen echter op deze wijze rekening houden met het bepalen van de oplaag, die (uiteraard) beperkt is. Herdrukken worden nimmer overwogen.

HEEMSTEDE, Herman Heijermanslaan 25
Tel. 023-284629.

INHOUD

TER VERANTWOORDING	4
I. WELKOM	
1. Elisabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken.....	12
2. Jan Frederik Helmers.....	15
II. WELKOM - ONDER VOORBEHOUD	
Willem Bilderdijk.....	18
III. STRIJD TEGEN HET VOORoorDEEL	
1. Adriaan Loosjes.....	22
2. Willem Kist.....	25
3. Bruno Daalberg.....	28
IV. VAN VOORoorDEEL TOT IDYLLE	
1. J. Lublink de jonge.....	38
2. A.C.W. Staring.....	40
3. C.P.E. Robidé van der Aa.....	42
V. "JOODSE" JEUGDINDRUKKEN	
1. Nicolaas Beets	49
2. François Haverschmidt.....	50
VI. JOODSCHE ZANGEN.....	61
VII. HEBREEUWINNEN	
1. A. Bogaers.....	68
2. A. Winkler Prins.....	70
3. P.A.M. Boele van Hensbroek.....	74
4. C.D. Viehoff.....	75

TER VERANTWOORDING

Werd hij door 1940/1945 her-ontdekt of was hij ook ten onzent nooit vergeten geweest: DE JOOD? Op deze vraag wil onze ANTHOLOGIE een letterkundig antwoord geven. Zowel voor de negentiende als de twintigste eeuw, met 1940 als zinvol eindpunt. Een openhartig antwoord, samengesteld uit een omvangrijk materiaal, dat wij gedurende decennia bij elkander hebben gebracht.

Men zal eraan moeten wennen, dat ook na zijn Emancipatie de jood als affectief fenomeen op het veld der Nederlandse letteren niet alleen herkenbaar bleef, maar bleef bloeien, voortwoekeren, zo men wil. Dialectisch gesteld: het bleek ons niet mogelijk één boek van enige importantie te vinden, waar hij niet toch even om de hoek komt kijken. Als type! Als rekwisiet zonder zelfs tot de eigenlijke decoratie te behoren. Te interessanter zo'n kader - daar waar het helemaal niet om ons gaat - en plotseling de een of andere anonieme Israëliet, smous, jood dan wel edele zoon van het oude volk figureert tegen een vaak onduidelijke achtergrond.

Niet zelden valt het moeilijk zelfs maar bij benadering te gissen waarom de auteur zich in deze sector laat gaan. Maar dat hij zich laat gaan en dat dit altijd ergens uitmondt in wat tegenwoordig discriminatie heet, ik kan het niet beter demonstreren dan aan één voorbeeld uit de jongere Nederlandse letterkunde, waarmee ik feitelijk zelf geen raad weet omdat het om niemand anders gaat dan Menno ter Braak. Ontleend als het werd aan diens enige roman DR. DUMAY VERLIEST.

"Knippen en scheren, mijnheer?"

"Jawel, als gewoonlijk."

Dumay plantte zich in de leren stoel. De volte in de kapperswinkel deed hem goed; het was zijn eerste uitgang. Van zijn knie had hij onder de wandeling niets meer gemerkt; welbeschouwd was het dus oplichterij, dat hij nu geen les gaf. Buys stond nu waarschijnlijk zijn Tacitus in de vijfde op te knappen; enfin, dat noemt men reconvalescentie.

"De mouwen, mijnheer?"

De spiegel gaf getrouw weer, hoe hij in het onnozele witte hemd gesjord geduldig zat te wachten, tot de kapper met zijn voorbereidende manipulaties klaar zou zijn. Hij zag zich zitten, alsof de Sowjets niet druk bezig waren een kolossaal vijf-jarenplan te verwerkelijken, zo goedig en afwachtend en onpartijdig. Naast hem werd een vervaarlijke jood onder handen genomen, die druk over de ligging van Brussel sprak op een toon, alsof de bediende, die hem knipte, geregeld door

het Soniënbos reed. De baas schoor een officier en pruttelde achter diens rug telkens in de richting van de damessalon.

Terwijl de schaar met elegante bewegingen om zijn oren ritselde, trachtte Dumay de dialoog over het Soniënbos te volgen. De jood beweerde, dat daar een schrijver gewoond had, wiens naam hij vergeten was, hoewel hij die pas in het ochtendblad gelezen had. De bediende kon hem niet helpen.

"Het moet een monnik geweest zijn," zei de jood peinzend. "O juist!", antwoordde de bediende geïnteresseerd. Er was even alleen scharenmuziek.

"Aan dat soort lui konden jullie nog eens wat verdienen," hernam de jood. "Hoe bedoelt mijnheer?" vroeg de bediende hoffelijk. Hij kon blijkbaar de koene gedachtensprongen van zijn klant niet zo snel volgen. Als antwoord trok de jood, die juist bevrijd was van zijn mouwen, grijnzend met zijn wijsvinger een cirkel om zijn geparfumeerde kruin.

"Ah zo!" beaamde de bediende met de bijpassende lach. "Zeker, dat zal waar wezen, mijnheer! Zal ik u even afschuiieren?"

"Merci," zei de jood, in zijn jas kruipend. "Ik zeg altijd maar: de haren maken de man! Goedemorgen, heren!"

Zo'n vernuftige moraal heb ik nog nooit aan Ruusbroec horen vastkoppelen, dacht Dumay. De haren maken de man; en dat naar aanleiding van een middeleeuwse mysticus, uit de mond van een hedendaagse sjacheraar! Welke Ruusbroec-kenner van professie zou nog zoveel platte originaliteit bezitten, om op die gedachtencombinatie terecht te komen? Wat doet het er eigenlijk toe, langs welke weg men op een gedachte komt...." (Uitgave 1964, pagina 33/34).

Ik verbind aan dit relaas op dit moment geen enkel commentaar. Over Ter Braak en de joden is theoretisch veel in het midden te brengen. Ik hanteer het exempel hoogstens als didactisch schokeffect. Wat ik ermee wil accentueren is het volstrekt onverwachte van zo'n griezelijke onpersoonlijke scène, die niet had misstaan in een antisemitische kontekst. Voorzien van alle conventionele trekken, die (laat ieder dat voor zichzelf uitmaken) aan duidelijkheid niet te wensen overlaten. Met als bedenkelijke uitschieter: "uit de mond van een hedendaagse sjacheraar....."

Inderdaad trof ik geen enkele schrijver aan van enig formaat die niet op de een of andere wijze met de jood als fenomeen werd geconfronteerd. Veel verrassingen in deze sector houd ik in petto. Het gaat mij immers om een wetenschappelijk streven; aan sensatie gevoel ik niet de minste behoefte!

Mijn bedoeling in eerste instantie is het gepubliceerde materiaal in

hoofdtrekken samen te brengen. Een uitvoerige UITLEIDING zal t.z.t. dan plaats bieden aan conclusies terzake, die geen stroming of beweging onbesproken zullen laten. Een totaalbeeld dus van de jood als type in onze literatuur; nachter en zonder vertekening. Als bijdrage tot de historie der joden in dit land.

In de vorige eeuw lag dat alles nòg anders dan in de onze. Omstreeks 1800 moest men immers aan ons wennen. En dat ging niet zonder slag of stoot. Zoals Jan van Walré (populair Haarlems poëet 1759-1837) openhartig bezingt:

I S R A E L

M E T Z I J N D U I F

Wijze: La danse n'est pas ce que j'aime

Wat ginnegapt hier d'een en d'ander?
Gij ziet in uwen broeder Crous
Van daag een burger Liedjes-Smous;
't Is Israël de Vaderlander:
Hij zegt u sjoulem met elkander;
Ook brengt hij u zijn duifje hier,
Dat dier (4 maal)
Contribueert (bis) tot Democriets plaisier.

Het vanwege de couleur locale zowaar Hebreeuws gedrukte "sjoulem" (over alle linies verkeerd gespeld; bedoeld werd "sjoloum"/sjoloum aleichem=vrede over u; de joodse groet) mag ons niet doen twijfelen aan de boze opzet van onze Jan, die in de DEMOCRITISCHE FEESTZANGEN BIJ DE EERSTE VERJAARING DER REVOLUTIE VAN HET JAAR 1795 (waaraan ons couplet is ontleend) formuleert:

De Rechten van den Mensch bevatten ook het Recht,
Dat men, al lachende, van pas de waarheid zegt.

Hij meende wat hij zei! En met hem die talloze anderen, waarvan ik er twee kies. Zomaar uit de voorhoede onzer literatuur; willekeurig. Het hadden er tientallen kunnen zijn. Twee dus: één "waarderende" en één negatieve.

Als P.A.S. van Limburg Brouwer in AKBAR/EEN OOSTERSCHE ROMAN (1941, Amsterdam, ed. P.N. van Eyck, pagina 144) sprekende over een samenkomst, mededeelt, dat daarbij een jood aanwezig was, laat de auteur zich als volgt gaan: "...de Jood, een volgeling van Maimonides, bleef, dat dient gezegd, ten einde toe waardig, schoon hij niet veel zeide en zich ook niet bijzonder op zijn gemak scheen te voelen." We mogen over het uitgebalanceerde judicium niet ontevreden zijn.

Want op de enige plaats waar Multatuli in de MAX HAVELAAR een der onzen laat optreden, heet het: "Ook de Rosemeyers, die in suiker doen en een roomse meid houden, hebben onlangs weer 27% moeten aannemen uit de massa van een jood die fout was." (ed. 1950, pagina 231). Zoiets is symptomatisch en over de gehele linie te vervolgen.

De uitgebreide bloemlezing zal hopenlijk overtuigend werken en tot bezinning aanleiding geven. Dit is ter zake wel nodig. Want vreemd genoeg: het veld ligt nog geheel braak. En zij, die zich ermee occupeerden, stellen ons weer voor aparte raadselen.

In 1964 publiceerde Dr. J. Melkman (de huidige directeur van het INSTITUUT VOOR DE GESCHIEDENIS DER JODEN IN NEDERLAND te Jeruzalem) een essay GELIEFDE VIJAND/Het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur. Zijn hoofdthema thans terzijde latend, bepaal ik mij hier tot de sobere passus, waarin een oordeel wordt geveld over de gehele negentiende eeuw:

"Maar slechts sporadisch vindt men een Joods (!) figuur bij niet-joodse auteurs. In de negentiende eeuw moeten we volstaan met één gedicht van Staring en een enkele passages (!) in "Woutertje Pieterse" van Multatuli. (!) De ontvangst van Woutertje Pieterse in de Jodenhoek is overigens daarom interessant omdat het de sociale tendens demonstreert, die ook later nog voorkomt: de Joden, hoe vreemd zij ook spreken en hoe raar hun levensgewoonten zijn, hebben een hart van goud, een variatie op het thema, dat een edele inborst samengaat met een onaanzienlijke positie in de maatschappij.

Wanneer we dan nog de antisemitische roman van Wouter (!) Paap "Jeanne Colette" vermelden, dan hebben we de gehele inventaris opgemaakt."

Later ontdekte Dr. M.J.P.M. Weijtens dat er wel wat meer materiaal op behandeling wachtte. Jammer alleen, dat deze literair-historicus niet heeft geweten wat daarmee aan te vangen. Want zijn in 1971 verschenen

NATHAN EN SHYLOCK IN DE LAGE LANDEN (De Jood in het werk van de Nederlandse letterkundigen uit de negentiende eeuw) kan vaktechnisch alleen maar aantonen hoe machteloos deze bewerker zich bleef verhouden tegenover zijn onderwerp. Dat zo'n boek als proefschrift kon worden geaccepteerd door een Nederlandse (in casu: Nijmeegse) universiteit!

Van enige methodische benadering is in dit geval geen sprake. Systeemloos wordt het aangetroffen materiaal op één hoop gesmeten. En daarbij bleef het. Er werd literair-historisch niets mee gedaan, zelfs simpel bibliografisch niet. Was Weijtens te zeer geschrokken van hetgeen hij aantrof op het veld onzer letteren? Verontschuldigende verslagenheid bijpelt misschien door in zijn vreemde, goed bedoelde titel: NATHAN EN SHYLOCK.

Van eventuele schrik is bij Melkman niets te bespeuren. Die was wel snel gereed met zijn "gehele inventaris". Die had één gedicht van Staring gelezen en voorts met Woutertje Pieterse (sociologisch gestructureerd) door de Jodenhoek gewandeld. Typerend daarom ook zijn titel, voor de gelegenheid geïnspireerd op Romeinen 11:28: Zijn zij naar het evangelie vijanden, naar de verkiezing zijn zij geliefden om der vaderen wil. Een mild klimaat oproepend voor het letterkundig domineesland der vorige eeuw, waarvan deze radicale zionist van het eerste uur dan ook niets blijkt te weten.

Wilde hij soms - het schijnt de teneur van zijn geschrijf - tegemoet komen aan een na-oorlogse publieke opinie, die achter de feiten van het verleden kiekeboe speelt? Het ware symptomatisch voor de huidige beoefening van de geschiedenis der joden in Nederland, die via de schuldgevoelens der massa zich meer en meer in de richting van onverteerbare nostalgie beweegt. Gesecundeerd door een oorlogsdocumentatie, die nog altijd het antwoord schuldig blijft op de dwingende vraag, hoe dat alles tussen 1940 en 1945 mogelijk was met die joden, die "ons" allemaal - zelfs als vijand - toch zo lief waren. Van antisemitisme is in Nederland immers nooit sprake geweest!?

Mag ik voor mijn standje ook eenmaal bij Paulus borgen? En zulks op het voetspoor van de gedoopte Isaac da Costa? Welnu: "Ben ik dan uw vijand geworden, u de waarheid zeggende?" (Galatiërs 4:16).

Ik voeg daaraan terstond toe dat het mij niet voor ogen stond dan wel staat de Nederlandse letterkunde ongenueanceerd een "antisemitisch" stempel op te drukken. Dat nochtans ook hier over de gehele linie dezelfde symptomen kunnen worden geconstateerd die in de grote Europese literatuur optreden en dat bedoelde symptomen de Nederlandse letterkunde ten dezen indringend en direct hebben beïnvloed, menen wij in dit stadium te moeten documenteren.

Onze resultaten mogen tot nadenken stemmen. Want na Auschwitz en na de stichting van onze joodse staat schijnt voor het affectieve begrip jood nog een hele toekomst te zijn weggelegd. Ook in de lage landen.

Heemstede, 11 mei 1978

4 ijar 5738

De dertigste verjaardag van Israël

Literatuur: Het boekje van Melkman verscheen bij N.V. De Arbeiderspers te Amsterdam. Het onvoorstelbare citaat (aldaar pagina 10/11) is ontleend aan een "ideologische" kontekst, waarin de auteur nota bene be- toogt en bewijst, WAAROM de jood niet frekwent voorkomt in de Nederlandse literatuur van de 19e eeuw....

De dissertatie van Weijtens komt in de loop van onze serie vaker aan de orde. Zij verscheen - in handelseditie - bij Wolters/Noordhoff te Groningen en vormde de directe aanleiding tot onze - nu te realiseren - bedoelingen.

I WELKOM

1. Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) en
Agatha Deken (1741-1804).
2. Jan Frederik Helmers (1767-1813).

Op 2 september 1796 werd het "Decreet over den gelijkstaat der Joden met alle andere Burgers" in Nederland unaniem door de Nationale Vergadering aangenomen. De daaraan voorafgaande debatten demonstreerden op hoeveel verzet de politieke gelijkstelling der joden zelfs in Nederland toen nog stuitte.

In de Staatsregeling van 1798 vond het Decreet zijn officiële bekrachtiging. En sedert - vooral onder het bewind van de Franse koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) - evolueerde de zogeheten Emancipatie geleidelijk van letter tot geest.

Uit het jaar 1798 stammen de aangehaalde verzen van Betje Wolff en Aagje Deken, die een typisch verlichte geest ademen. Zoals Al de Gedichten en Liedjens voor het Vaderland, benevens eene Aanspraak aan het Bataafse Volk door Elizabeth Bekker, Weduwe A. Wolff en Agatha Deken uitgegeven in Den Haag bij Isaac van Cleef. Kostelijk klinkt het nogal ondichtelijke slot van het uitvoerige AAN DE JOODEN, waarvan onze bloemlezing het grootste gedeelte brengt. Na alle argumenten ten behoeve van de Emancipatie der joden te hebben opgesomd, eindigen de dichters:

Versmaad het nedrig offer niet,
Waarin ge een Vrijheids liefde ziet,
Waarop gij veilig moogt vertrouwen:
Wij noemen ons, (dit wekke ons haat
Of gunst,) twee vrienden van den Staat,
Twee waarlijk Vaderlandsche Vrouwen.

Ook de retorische alexandrijnen van Helmers bezingen de achttiende-eeuwse tolerantie. Beide fragmenten laten niet na te wijzen op de verdraagzaamheid van de zeventiende-eeuwse Nederlanders, die intussen ook niet blind waren voor de economische voordelen van Abrahams Nakoomlingschap.

1. Elisabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken
Uit Gedichten en Liedjens voor het Vaderland. In Den Haag, bij Isaac
van Cleef, 1798, pagina 133.

Aan de Jooden

O telgen van een ed'len stam!
Nakoomlingschap van Abraham!
Die man vóór de eeuwen uitverkoren
Door 't eeuwig wakend Albestuur,
Opdat de Godsdienst der Natuur
Niet onherstelbaar ging' verloren:

Die schoone Godsdienst, even vrij
Van zinlijkheid, als dweeperij,
Waardoor één' God wordt aanbeden;
't Geloof zig bij die leer bepaalt,
Niet wijf'lend in een doolhof dwaalt,
Van duistere verborgenheden.

Die schoone Godsdienst, zo beroemd,
Te recht Aertsvaderlijk genoemd,
Daar hij in 's werelds kindschheid bloeide,
In Abraham steeds werkte en dacht,
Zijn deugd tot zulk een hoogte bracht,
Als zij in 's Christens harte ooit groeide.

Gij, kind'ren van dien Vriend van God!
Zo lang versmaad, veracht, bespot,
Zo lang van oord tot oord verdreven,
Door wereldlijke heerschappij,
Door kerkelijke hierarchij,
Als mensch, als burger, doorgeschreven.

Door 't valsche staatsbelang verjaagd,
Door 't opgeruide grauw geplaagd,
Door huichelende Priesterschaaren,
De Rede en Menschlijkheid ten hoon,
Den God des Vredes aangeboôn
Op bloed- en brand- en moord-altaaren!

Ach, Broeders! ach! hoe lang en bang
Viel u der Inquisitie dwang!
Wat groot getal van huich'lende eeden,
U afgeperst door dolk en kling,
Zal niet, voor haare rekening,
Eens voor Gods hooge vierschaar treden!

'T is waar, hardnekkig Onverstand
Smeedde, in ons dierbaar Vaderland,
Geen boejens voor uw vrij geweeten;
Ach! hadd' men niet, uit zelfbelang,
Uit winzucht, die gewetensdwang
Al zijne woede doen vergeten!

De stad aan 't wimpelvoerend Y,
Zoo magtig door haar zeevaardij,
Bouwde u twee schoone Synagogen,
Daar gij de Wet van Mozes leest,
Maar Dweeperij, maar Secten-geest,
Kon deeze weldaad nauw' gedoogen.

Gij hadt, 't is waar, een vast verblijf;
Gij oefendet uw koopbedrijf
Tot voordeel uwer stadgenooten;
Gij werd niet, als een vagebond,
Bij 't nad'ren van den avondstond,
Onmenschlijk uit de stad gesloten.

Hadd' Secten-geest dit plan beraamd,
Beschaafdheid hadd' het zig geschaamd,
En Zelfbedwang het doorgeschreven;
Maar wie voor u ook hebb' gepleit,
U werd tog uwe bede ontzeid,
Met Christ'nen in één wijk te leeven.

Verschoven als der Burg'ren vloek,
In eenen afgelegen hoek;
Van 't heilig Volk gantsch afgezonderd,
Heb ik, in Vrijheids ronde taal,
Uwe onderwerping, menigmaal
Uw taaje lijdzaamheid bewonderd.

Hoe zuchtte ons menschlijk hart tot God,
Om 't al te deerniswaardig lot
Der schaamle Jooden en Jodinnen!
Als ze, ademloos en boven kracht,
Al heigende, de zwaarste vracht
Rondsleepten, om hun brood te winnen!

Daar duizend bronnen van bestaan
Voor u toch nimmer opengaan,
De neering u alleen moest voeden,
Verdiende 't onze inschiklijkheid,
Indien gij eens, door loos beleid,
'T gemis uws rechts wist te vergoeden.

Ja, Joodsche broeders, gij hebt recht;
Al 't geen gij van de Christ'nen zegt
Is maar al te duidelijk bewezen;
Helaas! de Godsdienst van hunn' Heer,
Heeft van hun wangedrag, veel meer
Dan van uw' tegenstand te vreezen.

Dan, wijt toch al uw wreed verdriet
Aan hunnen schoonen Godsdienst niet!
Hij dwingt toch nimmer het geweeten;
Al wie op zijn bevelen let,
Ziet in zijn leer ook uwe wet,
De zedeleer van uw Propheeten.

Houd moed, o onderdrukte schaar!
De heugelijke tijd is daar,
De Wijsgeer pleit voor uwe rechten;
De Rede is voor partijzucht doof,
In 't Rijk van 't zotte Bijgeloof
Zien wij voor uwe Vrijheid vechten.

Literatuur: H^a.C.M. Ghijsen, Dapper Vrouwenleven Karakter- en Levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken, Assen 1954. In datzelfde herdenkingsjaar (150 jaar na beider dood) verscheen ook Boeket voor Betje en Aagje - Van en over de schrijfsters Wolff en Deken, Amsterdam-Antwerpen 1954 (met bijdragen van o.m. O. Noordenbos over Opvoedingsidealen van Betje Wolff in historisch verband en N. v.d. Zijpp over Wolff en Deken in de kerkelijke situatie van hun tijd). Eerder wijdde A. de Vletter zijn dissertatie (1915) aan De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken. Zie voor het geciteerde fragment nog I. Prins, Ons Welkom in de nieuwe maatschappij (De Vrijdagavond I, 140, 23 mei 1924). Prins merkt op, dat de dichtersessen ter zake van het "Gij werd niet.....onmenselijk uit de stad gesloten" te optimistisch zijn geweest (Utrecht bijv. kende dit verbod wel!) en ten aanzien van het gedwongen getto ("U werd toch uwe bede ontzeid/Met Christ'nen in één wijk te leven") te pessimistisch. Misschien doelen Wolff en Deken ter zake van het laatste echter op situaties uit het midden van de 18e eeuw, toen bij de regering van Amsterdam een enkele maal werd aangedrongen de joden inderdaad slechts in bepaalde buurten te laten wonen. Zie M. Zeldenrust Een ghetto voor de Amsterdamse Joden (in Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland van 8-9-1905, N° 24). Daarover uitvoeriger A.M. Vaz Dias in Jaarboek Amstelodamum XXV, 1938, Een Verzoek om de Joden in Amsterdam een bepaalde woonplaats aan te wijzen.

Vgl. ook V.d. Zijpp a.w. 52: "Hun belangstelling ging vooral uit naar hen, die in het hoekje zaten, waar de slagen vielen: Quakers, Joden en al de anderen, die niet meetelden."

De overgang naar Helmers lijkt als vanzelfsprekend.

2. Jan Frederik Helmers

Uit De Hollandsche Natie, "in zes zangen", In Den Haag, bij Johannes Allart, 1812; "Eerste Zang", pagina 16/17.

ô Gij, Verdraagzaamheid, alom vervolgd, verdreven,
Die overal niets zaagt dan een geopend graf,
't Was Neêrlandsch volk, dat u het eerst een wijkplaats gaf,
Gij, droeve balling, vloodt, gedrukt door duizend zorgen,
(Door duivlen in het kleed van priesteren verborgen,
Ter houtmijt heen gefleurd) net sidderende tred;
Maar Neêrland wenkte U toe; gij kwaamt, en werdt gered.

Het kroost van Abram vlugt van Taag en Iber boorden. -
Ontmenschte Christnen! durft gij dus uw vaadren moorden?
Hoe? is uw Godsdienst niet ontloken op hunn' grond?
Heeft de achtbre Leeraar van de volken, niet den mond
Gekust, de borst gezoogd, niet aan de kniën gedarteld
Van een Jodinne? En gij! gij knevelt, vloekt en martelt

Het schuldloos overschot van 't eerst verkoren volk,
En geeft het over als een prooi aan vuur en dolk!
Waar heen, o Jakobs kroost, waar heen zult gij thans vlugten?
Heel de aarde spuwt u uit? Neen, Neêrlandsch vrije luchten
Omvangen u met vreugd: hier dreigt u geen schavot.
Volg hier der oudren wet, dien hier der vaadren God;
En de aard' leer', daar 't u ziet op Hollandsch grond gezeten,
Het onuitroeibaar regt der vrijheid van geweten.

ô Telg van hemelsch zaad, behoefte en lust van 't hart,
Weldadigheid, die leeft in 't zalven van de smart;
Die honderdvoud uw schat verdubbelt, door te geven,
Uitvloeisel van God zelv', en wellust van het leven;
Die 't dorstend weeske laaft, den naakten grijsaard kleedt,
En in der armen nood uw' eigen nood vergeet!
Waar ge immer schuilplaats hadt, waar ooit uw outers stonden,
Uw schoonste tempels hebt ge in Nederland gevonden.

N.B. Opmerkelijk hier de centraal gestelde aandacht voor de Sefardiem ("Taag en Iber"), die blijkbaar het meest tot de dichterlijke verbeelding spraken. In de literatuur blijft duidelijk het verschil in belangstelling én waardering voor Sefardiem en (de lager geclasseerde) Asjkenaziem herkenbaar.

II WELKOM - ONDER VOORBEHOUD

Willem Bilderdijk (1756-1831).

Na de nuchtere dames Wolff en Deken en de bezielde Helmers treft ons in Willem Bilderdijk voor de eerste keer een religieus bepaald voorbehoud. Bilderdijk was de onzen wel goed gezind doch geheel passend in de lijn van zijn opvattingen beschouwde hij hun emancipatie als in strijd met het Goddelijk gezag. Voor hem heeft de joodse natie ook na 1796 zijn apart karakter behouden.

De jood, die zich aan de Wet van Mozes houdt en de gelegaliseerde structuur van het jodendom in zijn volle omvang aanvaardt, betekent voor hem meer dan menig christen. Binnen de afgeslotenheid van zijn eigen, nationale cultuur is het voortbestaan van dit volk Bilderdijk een belangrijk voorbeeld van Gods leiding in het wereldgebeuren. Voor hem blijven de joden Gods uitverkoren kinderen, die eens, in het einde der dagen, Christus zouden erkennen als de Verlosser. Want "de tijd nadert, dat Hij zich vertoonen zal in al Zijn kracht en heerlijkheid..... Wien de oudste zonen van het verbond bij Zijne verschijning hulde zullen bewijzen vóór en boven de christenen, en dus rechtmatig in hun recht van Eerstgeborenen zullen hersteld worden."

Welk eigenaardig discussie-punt deze emancipatie nog kon uitmaken tot in het tweede decennium der vorige eeuw, blijkt uit H.W. Tydemans reactie op een brief van Willem Bilderdijk. (Leiden, d.d. nov. 1813):

"Is 't wel waar dat de Joden kunnen gezegd worden "ingelijfd te zijn in 't burgerschap der natien"? (Zoals Bilderdijk blijkbaar had geformuleerd). De Franschen hebben immers niet willen komen in de plans van Napoleon en zuchten nog onder zijn misnoegen. Maar ook ik had mij uit Paulus' Brief aan de Romeinen etc. verbeeld, dat de Joden afgezonderd zouden moeten blijven bestaan tot dat de volheid der Heidenen zoude zijn ingegaan; dat zij dan collective tot Christus bekeerd, en ook als Natie in eere en luister hersteld zouden worden.

Frappant is uwe (Bilderdijks) opmerking, in 't slot, van 't Jerusalemsch Koningrijk ten tijde der Kruistogten. Ik meen dat Godfried van Bouillon die Kroon weigerde op een dergelijken grond. - Er werd toen, meen ik, ook gedelibereerd om den Pauselijken zetel naar Jerusalem te verplaatsen. ('t geen eigenlijk in uw idee zou geweest zijn). Maar daar had de Paus geen zin aan."

Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de Hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831, Sneek, 1866, I, 437.

Met de plans van Napoleon wordt zonder twijfel bedoeld op het Parijse Sanhedrin uit de jaren 1806/1807, dat de burgerlijke status der joden zou regelen.

Willem Bilderdijk

Uit De Dichtwerken van Bilderdijk, Vijfde deel, Haarlem A.C. Kruseman,
1857, pagina 250.

Aan de Joden onzes tijds (Krekelzangen III, 72)

Jes. X, 21.

Zaad van Abram, uitverkoren,
Afgedwaalde, niet verloren
Kinders der beloftenis!
Laat der Vaadren hoop niet varen,
Die sints viermaal duizend jaren
't Wezen van uw wezen is.
't Godswoord, eenmaal uitgesproken,
Staat voor eeuwig onverbroken,
En het wordt of is vervuld.
Zoek voor Heidensche verleiders,
Uw getrouwe Heilverbreiders,
Met Zijn waarheidsglans omhuld!
Zoek en vraag hen naar de teekenen;
Leer der tijden loop berekenen;
Plaats en afkomst van den Held,
Dien gy eenmaal zoudt verachten;
Dien uw blindheid zou doen slachten,
Door hun waarmond voorgespeld.
Gy verwacht Hem in de glorie
Van een blinkende viktorie
Op het heerschend Heidnenrot:
Ja, gy zult Hem weêr zien keeren,
Als de Heer der Opperheeren,
Wonderdader, sterke God!
Ja, sluit hart en oogen open,
Zie te rug, vaar voort te hopen,
Hoor de stem de Profecy;
Keer tot uwen Mozes weder,
En erken den Slangvertreder,
Want Zijn weêrkomst is naby!
Doch heeft de Almacht van uwe oogen
't Dekkleed nog niet afgetogen,
Brave Joden, bidt en beidt!
Zucht ten hemel met Elias,
Maar verloochent uw Messias
Voor geen Heidnen-roekloosheid.
't Zijn geen Christnen die u haten;
Niet, huns Heilands onderzaten,
Ingewijden in uw Wet;
Die u koestren in ons midden,
U beklagen, voor u bidden
In het juk dat u verplet:
't Zijn die God en Heiland vloeken,
U door Duivlenlist verkloeken,
Dat gy aan uw hoop verzaakt.

Wolven zijn het die verslinden,
Blinde leidslieën voor verblinden;
Brave Joden, bidt en waakt!
Voelt behoefte van verzoening,
Schuwt de valsche zelfvoldoening
Van een Filozoofschēn waan:
Bukt, volhardt, uw Vaadren waardig,
En Gods Almacht, steeds rechtvaardig,
Zal Zijn licht u op doen gaan.

Uit De Dichtwerken van Bilderdijk, Vijfde deel, Haarlem A.C. Kruseman, 1857, pagina 458.

Aan de Joden (Schemerschijn, 63)
Zachar. VII, 14.

Waar heeft uw ongeloof zijn wortel in, Hebreeuwen,
Die nog den Redder wacht, uw vaadren toegezegd,
En, schoon te loor gesteld door zulk een reeks van eeuwen,
Steeds aan de dienst uws Gods zoo innig vastgehecht?
Hy kwam en heeft voor ons den vloek der Wet gedragen.
Ontkent gy dat Hy 't moest naar 't woord der profecy?
Ach, leert het, (twijfelt gy) aan uw Rabbijnen vragen:
Ook zy erkennen 't meê, en zagen 't niet voorby.
Wat dan, wat aarzelt ge, u te storten aan Zijn voeten?
Uw hart ontkent zich-zelf zijn offer voor uw schuld;
't Was noodloos in uw oog voor uwe schuld te boeten,
En 't heeft de waanzucht van uw hoogmoed niet vervuld.
Hy moest, dit streelde uw ziel, door bloed en lijken treden;
't Verzoenen met uw God was van te klein gewicht:
Rechtvaardig maakt ge u-zelf door zoenwet-plechtigheden,
Maar krijgren zegepraal was hy zijn volk verplicht.
ô Hard, ô vleeschlijk volk! ach, doet uwe oogen open,
En leest en onderscheidt. - Zijn gloriëdag genaakt,
Maar wie vermeet zich deel in Zijn triomf te hopen,
Die Hem in nedrigheid vijandig heeft verzaakt?

Literatuur: Bilderdijk prefereert de joodse volharding bij de "schrikbre dwaling" (maar gepaard gaande met het geloof in God) boven de gangbare neiging "God te onderwerpen aan een vloekbren menschenwaan" etc. Vgl. Kolléwijn, Bilderdijk, I, pagina 321.
Opmerkelijk dat beide bijbelteksten alleen in het Hebreeuws worden geciteerd.

Over Bilderdijks invloed op Da Costa heb ik sedert 1941 het een en ander gepubliceerd.

Wat ik in deze sector bedoel is beknopt nog eens geformuleerd in DE HEER VAN HET JOODSE TEISTERBANT, het 4e hoofdstuk van ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER/Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving, 1964.

III STRIJD TEGEN HET VOORoorDEEL

1. Adriaan Loosjes (1761-1818).
2. Willem Kist (1758-1841).
3. Bruno Daalberg (1758-1818)
 (ps. van Petrus de Wakker van Zon).

Bij de drie hier ten tonele gevoerde auteurs staat voorop, dat de blijkbaar nog steeds voortwoekerende affecten (een menselijk tekort) door rationele discussie kunnen worden weggeredeneerd. Tenminste.....

Voor al de figuren van Loosjes munten uit door "gevoeligheid in de vormen van medelijden, vriendschap, hulpvaardigheid en trouw" - te respecteren eigenschappen die zich speciaal ten aanzien der joden laten gelden. Een dankbaar afzetgebied, tot in onze dagen. Wij lezen niet zonder humor hoe de brave Susanna Bronkhorst over de onzen denkt.

Willem Kist typeert de sfeer dier dagen o.m. in zijn Zonderlinge Lotgevallen van Barend van Poederen en in zijn Leven van den Land-jonker Govert Hendrik Godefroy van Blankenheim tot den Stronk. De luidruchtige Jodenkerk spreekt tot zijn verbeelding - "Hier is misschien naar hunne gedachten iets Godsdienstigs in gelegen, misschien schreeuwden de Patriarchen en Profeten ook zoo....."

Bij Bruno Daalberg zijn wij dan weer aangeland in het grensgebied van vooroordeel en de welhaast onbegonnen strijd daartegen.

De opvallende, steeds weerkerende belangstelling voor de joodse godsdiensttoefening markeert vooral afstand. Het vreemde, het exotische boeit als kijkspel. Gaat dat zien!

Vergelijk voor het populair gebleven, luidruchtige Synagoge-motief in letterkunde over joden het nog steeds gebruikelijke JODENKERK in de zegswijze "het lijkt hier wel een -". Cf. Van Dale, 1961: "gezegd wanneer allen tegelijk spreken of door elkander schreeuwen..."

1. Adriaan Loosjes

Uit Historie van Mejuffrouw Susanna Bronkhorst, Vierde deel, te Haarlem, bij A. Loosjes, Pz., 1807, pagina 74/81 (Honderd een en vijftigste brief. Mejuffrouw Susanna Bronkhorst aan Mejuffr. Wilhelmina Bronkhorst).

De schuit liep tamelijk vol, en ik was in een zoo vreemd gemengd gezelschap, als ik mij zeker nooit bevonden had. Broêr Koo zat naast mij, en wij konden niet veel, en dan nog fluisterende spreken. De dampkring met de onderscheide soorten van tabaksrook vervuld, was ook bij lang na de aangenaamste niet - 'er waren in de schuit een groot aantal Joden, van de geringste soort - en daar deze in een' hoek der schuit bij elkander zaten, nam eene Dame, zo tusschen de vijftig en zestig jaar, die in het hoekje tegen over mij zat, de vrijheid, om diep zuchtende tegen mij te zeggen, toen ik eene aanmerking gemaakt had over de armoede van die lieden, en hoeveel arbeid zij aanwenden, om aan een sober stukje brood te komen. "O lieve juffrouw! wat bekommert gij u over hen. Immers de vloek rust op hun. Immers hebben hunne voorouders gebeden: "Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen.""

Ik keek eens rond, of 'er ook iemand was, die dit zeggen aan het oude mensch zou kunnen kwalijk nemen, maar behalve eenige Fransche Soldaten en twee Duitsche Kcoplieden hadden wij in onze buurt niemand dan het wel te vreden Pottenvrouwtje, die wel drie vierde in slaap was. Zeker, hernam ik, zeker Mevrouw! was de wensch van hunne voorvaders roekeloos en onbezonnen. Maar die lieden, welke daar zitten, hebben daaraan toch geen het minste deel gehad. Ja wie weet of 'er een onder is, die bewust is, dat ooit een van zijn voorvaders dien wensch gedaan heeft. Hun lot is hard, zeer hard, ik moet ze altijd beklagen als ik ze maar zie.....

De oude Dame: Beklagen, beklagen, juffrouw (en hier nam zij een snuifje) ik weet niet, hoe dat een Christen mensch kan doen. Ik voor mij haat ze meêr, dan dat ik ze beklaag... 't Is een hoop schelmen en bedriegers.

Ik: Ja maar, Mevrouw! als de Christenen hen wat menschelijker behandelen, zouden zij misschien zich minder genoodzaakt zien, om zich op allerhande bedriegerijen en listen toe te leggen. Als de menschen verdrukt worden, zonder dat zij uitzigt hebben, om ooit in hun regt te worden gehandhaafd, nemen zij natuurlijk hunne toevlugt tot list en bedrog, en gij zult mij toestaan, Mevrouw! dat de Christenen van tijd tot tijd al zeer vreemd met de Joden hebben omgesprongen. In sommige steden werden zij, even of zij niet tot de menschensoort behoorden, in een' afzonderlijken hoek opgesloten; in anderen aan denzelfden tol als het vee onderworpen, wanneer zij een brug moesten passeeren..... Van het doen van allerlei handwerken zelfs in de verdraagzaamste en verlichtste landen uitgesloten. Dit moet toch natuurlijk eene verbittering voortbrengen tusschen menschen, die in één land wonen.....

De oude Dame: Mijn man zaliger, die predikant te Kokengen was, heeft mij meermalen gezegd, dat het de Joden hier te land nog veel te goed hadden; want dat de vloek hier maar gedeeltelijk aan hun voltrokken werd. Hij had een' verbazenden hinder, als hij den Jodenhoek in zijn geboorte stad (want mijn man was een Amsterdammer) doorging en daar die Synagogen zien moest... "O Truitje! Truitje!" zeide hij eens tegen mij, "stap wat voort, want die kerken zijn doornen in mijn oogen. Het verwondert mij, dat de toorn des Heeren ze niet verdelgt." Want mijn man, lieve Juffrouw! mijn man, was een regte Boänerges - een regte Boänerges was hij - nu met die woorden was hij ook bevestigd door den eerwaardigen Hanzewinkel...

Ik: Maar, Mevrouw! als wij nu eens van Joodsche ouders afkomstig waren, zouden wij dan ook, honderd, ja duizend tegen een, geen Jodinnen zijn, en hoe gaarne zouden wij dan toch eene kerk hebben, om onzen Godsdienst uit te oefenen. Ik heb het altijd zoo mooi gevonden in Amsterdam, dat daar ieder onzen lieven Heer kan dienen, zoo als hij begeert: hij mag dan Christen of Jood zijn.....

De oude Dame: En mijn Dominé zaliger, juffrouw! meende, dat veel van de plagen, die ons land en zijne geboortestad sedert de laatste jaren zijn overgekomen, straffen waren over de laauwheid der overheden op dat stuk. Mijn man had groote talenten ontvangen, en hij zou wel te Amsterdam Predikant geworden zijn, maar hij behoorde niet tot die laauwe. Hij was een ijveraar, een groot ijveraar... maar in deze booze Eeuw zijn zulke mannen niet in trek... Ik heb honderd malen gezeid: Dominé! Dominé! gij moet u niet moeilijk maken, het zal u uwe gezondheid krenken... en het is 'er op neêrgekomen, Juffrouw! hij had vijf preken tegen den Antikrist gedaan - en onder zijn zesde preek overviel hem eene beroerte, want de ijver verslond hem.

Ik: Ik ben juist geene vriendin, Mevrouw! van het laauwe, maar ik kan het geene laauwheid vinden, dat de Overheid van eenig land of eenige stad zijne inwoners toelaat, om elk op zijne wijze God te dienen.

De oude Dame: O ik hoor het al Juffrouw! ik hoor het al, de God dezer Eeuwe heeft ook uwe zinnen verblind. Nu begon Koo vuur te vatten, en fluisterde mij in: "Geef dat onverdraagzaam wijf geen antwoord, zij is beneden uwe aandacht...." Ik voelde dat hij gelijk had - en liet haar het laatste woord. Toen wij aan de Voetangel gekomen waren, reikhalsde ieder een, om 'er uit te komen; althans wij wipten 'er heel spoedig uit, en eer wij nog in het logement gingen, bleef ik nog met Koo naar het gekrioel van het volk, dat uit de schuit kwam, kijken, en wat gebeurde 'er nu? - De oude Dame, die de laatste uit de schuit kwam kruipen, raakte haar evenwigt kwijt, haar been glipte uit, en zij viel tusschen de schuit in... en wie was de eerste, die toeschoot om haar te redden? Een der Joden, die met ons in de schuit gezeten had; een jonge vlugge knaap - schoot toe, greep de oude matrone onder de armen, en haalde haar van tusschen de schuit en den wal. Ik schrikte wel over den val van de oude Dame, maar ik kan niet ontkennen, dat ik begon te meesmuilen, toen ik haar onverzeerd door dien jongen Jood ondersteund, de herberg zag binnen komen. "Nah doch, nah doch", zei de brave jongen, "geef de oude Dame wat te drinken - de oude ziel is doch ellendig gevallen en geschrikt."

'Er waren zoo veel menschen zaamgeschoold, dat ik weldra de oude Dame geheel uit het oog verloor. Ik stond naast de moeder van den jongen, die zoo vlug was toegeschoten. - Ik wist dat niet, maar aan Koo gaf ik mijn genoegen te kennen, over de betoonde hulpvaardigheid: "Ja, doch, Mevrouw", viel daarop eene bejaarde Jodin mij in de rede, "zoo is mijn Benjamin altijd. Hij kan doch geen mensch een ongeluk zien krijgen, of hij is 'er altijd bij. - Verleden week nog viel 'er een klein kind, een arm schaap, in Boomsloot - en mijn Benjamin was 'er bij - zonder een oogenblik zich te bedenken, sprong hij in den burgwal, en binnen vijf minuten stond hij met het kind weêr op den wal. Maar hij kan zwemmen als een endvogel." Gij hebt een brave zoon, vrouw! zeide ik. "Dat heb ik Mevrouw." - "Hij is de jongste van elf, maar hij staat zijn broêrs beschaamd te maken," was haar antwoord. Ik zag haar met zekeren eerbied aan - en de ontevredenheid, die ik bij de oude Dame tegen het menschedom had opgevat, verminderde.

In de schuit terug gekeerd zat ik weêr tegen over de onverdraagzame Dame, en daar zij van het ongevalletje, dat haar overkomen was, maar waaruit, zoo zij zeide, de Heer haar geholpen had, tegen mij begon te spreken, kon ik niet nalaten van haar toe te voeren, dat een uit de door haar zoo verachte natie toch de eerste geweest was, om haar te helpen. "'t Is hem," zeide de ondankbare, "'t is hem zeker om een focitje te doen geweest. Nu ik heb het ondertusschen ook onder mij niet gelaten."

Ik voelde, toen zij dit zeide, dat ik in staat was, om eene beleediging te zeggen... en had alle moeite om te zwijgen, uit hoofde van den eerbied, dien men aan de jaren schuldig is. Ik was ondertusschen nieuwsgierig geworden, wat of wel de aanzienlijke focit geweest mogt zijn, die zij aan den jongen gegeven had. Als die nu nog ruim was geweest, dan zou ik mij met de Dame hebben kunnen verzoenen... want iemand, die onverdraagzaam en liefdeloos spreekt, en weldaden doet, toont, dat zijn hart beter gesteld is, dan hij zelf weet. Maar aan de Nieuwersluis gekomen, ontdekte zich tot mijn leedwezen de zaak geheel anders... De oude Dame moest 'er ook weêr uit, en wat hoorde ik Benjamin zeggen. "Voorzigtiger, oude Dame dan aan den Voetangel, anders komt het u weêr een dubbeltje te kosten, als ik u weêr van tusschen de schuit en den wal moet halen."

Koo vroeg hem daarop, of hij niet meer dan een dubbeltje van die deftige Dame voor zijn' gedanen dienst gekregen had. "Geen penning meer noch minder, mijn Heer!" zei hij, "Het was toch niet meer dan een dubbeltje waard, maar voor eene fatsoenlijke Dame is het wat te gering, wat zeg je, mijn Heer!" - Koo was vol verontwaardiging, en zei, terwijl de onverdraagzame en liefdelooze hem voorbij ging: "Ik heb vrij wat meer met een' zoo braven Joodschen jongen als gij zijt op, dan met een' ouden gierigen draak, in de kleêren van een Dominé's weduw." - Toen wij door de Nieuwersluis waren, sprak de Dame niet meer, zij had waarschijnlijk de niet zeer sierlijke lofrede op haar gehoord, en, daar de Fransche militairen aan het zingen raakten, viel 'er geen discours van eenig belang meer voor.

2. Willem Kist

Uit Zonderlinge Lotgevallen van Barend van Poederen, Eerste Deel, Te Haarlem bij François Bohn, 1813, pagina 20/22.

DE WANDELING IN DE PLANTAGIE

Terwijl de Reizigers aan het ontbijt zaten, en de zon hunne kamer vrolijk verlichtte, maakten zij allerlei plannen om den tijd op de vermakelijkste wijze door te brengen; doch Van Zon herinnerde den Schout aan het derde artikel der voorwaarden, waarop zij hem gevolgd waren, namelijk, dat ieder van hun zoo vrij zou zijn als een vogel in de lucht, en dat de een den anderen, in zijne genoegens of neigingen, niet hinderlijk zijn zoude. Barend en Windsor beraamden dus om eene wandeling in de Plantagie te doen, dewijl het een Feestdag was, terwijl Van Zon eenigen van zijne vrienden zou gaan bezoeken.

Barend kleeedde zich daarop (naar zijne gedachten ten minste) zeer fraai aan; een licht blaauwe rok, met een aantal groote schitterende knopen voorzien, een rood vest, een donker gele lakensche broek en witte zijden kousen zetteden hem niet weinig luister bij, te meer, daar rok en vest en broek door den Kleermaker van zijn Dorp op eene zonderlinge wijze gemaakt waren.

Windsor had meer smaak in het uitkiezen der kleuren, schoon men aan zijne houding, gang en kleeding ook duidelijk genoeg zien kon, dat hij den langsten tijd van zijn leven in eene afgelegene Provincie had doorgebracht. Niemand leeft er, die den invloed van fraaije kleederen op het hart en de ledenmaten der menschen, die veel eigenliefde bezitten, zal willen loochenen. Moediger dan twee jonge leeuwen stapten Barend en Windsor naar de Plantagie, zij volgden eenen stroom van wandelaren, die allen door het fraaije weder waren uitgelokt. Windsor wilde den zoo genaamden Jodenhoek vermijden, en zich, langs eenen anderen meer afgelegenen weg, naar de Plantagie begeven; doch Barend zeide onder het voortgaan, met hevige gebaren en eene luide stem, dat hij, zoo hij begeerte gevoelde eenige jonge jodinetjes te beschouwen, die schooner waren dan de dageraad, den gewonen weg moest inslaan. Windsor antwoordde al spottende, dat hij in zijn leven honderde Roosjes, Malchjes, Leibjes en Racheltjes gezien had, doch dat hij, om harentwil de moeite niet nemen zou van twintig huizen ver te gaan, dat hij in de nakomelingen van Abraham geen behagen schepte; doch dat hij echter uit inschikkelijkheid zijnen vriend wel wilde volgen.

Zoodra zij een gedeelte van den Jodenhoek waren doorgegaan, zagen zij eenige meisjes aan de deuren staan, of ginds en herwaarts wandelen, welke in der daad onder de schoonste vrouwen konden gerangschikt worden. Wat zegt gij nu? mijn Vriend! vroeg Barend met eene overwinnende houding, terwijl hij hem telkens aanstootede om hem opmerkzaam te maken, hebt gij, die een bewonderaar zijt van schoone schilderijen en portretten, er ooit fraaijer geschilderd of geteekend gezien?

Windsor bekende, dat hij te voorbarig geoordeeld had, hij scheen van dat oogenblik af aan meer achting te gevoelen voor het nakroost van den ouden Aartsvader, voornamelijk toen hij zag, dat sommigen hem op eene bevallige en goedgehartige wijze groetten, en hij, achter zich, meer dan eens hoorde zeggen, dat zij in langen tijd geen fraaijer en welgemaakter man gezien hadden.

Het slot vindt een opvallend equivalent in het hier volgende fragment.

Uit Het Leven, Gevoelens en zonderlinge Reize van den Land-Jonker
Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk, Eerste Deel,
Te Haarlem bij François Bohn, 1800, pagina 224/228.

De Jooden Kerk

Een zeker Heer, Roermond genaamd, was weleer een groot Koopman te Amsterdam, doch had voor eenige jaaren een fraai buitenverblijf gekocht, slechts een half uur van het Kasteel van den Baron gelegen, waar op hij uitgezonderd drie wintermaanden zich altoos ophield, eensdeels dewijl hij een liefhebber was van het buiten leven, en aan den anderen kant, dewijl hij in Amsterdam zoo veel pracht niet meer kon ten toon spreiden als hij te voren vertoond had. Deze Heer had altoos veel achting voor den Adel gehad, het welk hem ingeboezemd was door zijn minne, welke uit Hanover afkomstig, door een Edelman bezwangerd was, en na haare bevalling, langen tijd als minne op een Adelijk Kasteel in Gelderland had gediend. De gesprekken van deze vrouw, welke zij bij de lange winteravonden altoos hield over Kastelen en Adelijke geslachten, hadden bij hem zulke diepe plooiën gelegd, dat dezelve bij eenen meer gevorderden leeftijd niet meer konden worden vereffend, hij had dus alle moeite aangewend om in de verblijfplaatsen der Edelen een landgoed te koopen, en vervolgens om met den Adel gemeenschappelijke verkeerung te houden; tot zijn leedwezen zag hij nochtans, dat hij door denzelven met minachting wierd behandeld, dewijl zij den rang van een Koopman zeer verre beneden zich rekenden. Hij vond dus nu een gunstiger gelegenheid om nader kennis met den Baron te maken, en om hem, dewijl hij hem in de Comedie gezien had, in zijn logement een bezoek te geven.

De Baron had den Heer Roermond niet meer dan tweemaal in zijne provincie ontmoet, doch nu hij in een vreemde, ver afgelegene Stad, iemand aantrof, welke niet ver van hem af woonde, zoo was hij enkel verrukking en blijdschap, hij vloog hem in de armen. De Heer Roermond, verceed door deze vertooning van hartelijke genegenheid, bood zich aan om al het merkwaardige aan de reizigers te laten zien, welk aanbod door den Baron met dankbetuigingen werd aangenomen. - Eer ik het vergeet, lieve vriend! vervolgde de Baron, is 'er geen gelegenheid om eens vee, boomen en velden te zien? ik kwijn, dat ik dat aangenaam gezicht moet missen, ik heb in al dien tijd nog geen koe gezien als voor het huis van een slachter: ik kan zonder landerijen, zonder het gezicht van het graazend vee niet leeven, ik hoor zoo gaarn rondom mij bulken en bleeten, hoe veel aangenaamer is dat ook, als dat eeuwigduurend geschreeuw van Jooden, en vischwijven. Oneindig veel gelegenheid, antwoordde de Heer Roermond, ik zal u de alom vermaarde Plantagie laten zien, in welke zich bijna meer zoogenaamde collegietuinen bevinden, dan boerenwoonungen in Rhijnland. Zij begaven zich op reis. Terwijl zij den zoogenaamden Joodenhoek door gingen, hoorde de Secretaris geweldig schreeuwen, hier geschieden ongelukken, riep hij uit, terwijl hij verbleekte van aandoeningen, hier worden menschen vermoord, hoor dat gegil eens!

Stel u hart gerust, mijn vriend! antwoordde de Heer Roermond, het is heden een groote feestdag der Jooden, zij zijn nu bezig met hunne Godsdienstoeffeningen, en wat meer is, nu zingen zij - volgt gijlieden mij maar onverschrokken, ik zal u hunne Sijnagoge eens laten bezichtigen - hemel en aarde! zeide de Baron, terwijl hij zijne ooren met zijne vingers toe-

stopte, welk een geschreeuw! de menschen zullen nog breuken krijgen, zie eens Secretaris, hoe bond en blaauw die vriend in zijn aangezicht wordt - kijk, hij houdt met beide handen zijn keel en ooren vast, om des te sterker te kunnen schreeuwen. Zou het niet al zoo fraai zijn als zij wat zachter zongen? het schittert mij zoodanig door de ooren, dat ik in de daad liever een zaag hoor vijlen.

Barend: Hier is misschien naar hunne gedachten iets Godsdienstigs in gelegen, misschien schreeuwden de Patriarchen en Profeeten ook zoo.

De Heer Roermond: Hoe zeer 'er onder de aanzienlijkste der Jooden veele gevonden worden, die veel verstand en kennis van de fraaije wetenschappen, en vooral van de Muziek bezitten, zoo is echter het grootste aantal nog zeer onbeschaafd, en hunne ooren zijn even zoo hard en verëeld als hunne conscientie. Wil een voorzanger dus behaagen, zoo moet hij schreeuwen, dat de spreeuwen van de Kerk vliegen.

Barend: Zoo gaat het ook met veele voorzangers onder de Protestanten op de Dorpen, die het hardst kan schreeuwen, heeft bij een beroep gewoonlijk de meeste stemmen: ook rekent men doorgaans, dat 'er van de honderd voorzangers twintig gebroken zijn, of een bloedspuwing hebben.

De Heer Roermond (zijn oogen ten Hemel heffende): En dit noemt men dan nog zingen ter eere Gods! - hoe verschrikkelijk onwelluidend moet dit zijn voor den Schepper der edele toonkunst, daar zelfs een onbeschaafd, en ongeëffend mensch dit gezang niet kan aanhooren zonder afgrijzen! Na eenigen tijd rondgezien en sterk gesnoven te hebben, verlieten zij de Kerk: de Baron verwonderde zich boven maate over het groot aantal Jooden, vooral toen zij door eenige andere straten wandelden - Barend had 'er niet om gedacht, dat 'er onder die natie ook schoonheden konden zijn, hij was dus van verwondering opgetogen, eenige Joodinnetjes te aanschouwen, welke in de daad voor zeer fraai konden gehouden worden, dit verzoende hem ten eenenmale met het nakroost van Abraham, waar voor hij te voren altoos, ik weet niet welk, eenen afkeer gehad had.

Bij Kist ligt het materiaal voor het grijpen. Getuige ook het begin van het TWAALFDE HOOFDSTUK:

Zoodra BAREND uit de schuit stapte, werd hij door eene bende van Joden omringd, die hem om strijd hunnen dienst aanboden, om zijnen mantelzak te dragen, en dewijl zij aan het angstvallig rondzien van den sekretaris weldra bemerkten, dat hij een onbereisd vreemdeling was, kwelden zij hem nog heviger: de een trok hem met zijne bemorste handen aan zijn' rok; een ander bij zijn' arm; een derde hield zijn' jas vast; een vierde stapte vrijmoedig in de roef, en nam den mantelzak er maar uit, even alsof hij reeds aangenomen was, om ze te dragen.

De goede man wist niet wat te beginnen, zijn hart begon van angst en verlegenheid te kloppen, en zoo CHARLOTTE er niet schielijk tusschen beiden was gekomen, zou een gedeelte van ABRAHAMS nakomelingen, óf met malkander handgemeen zijn geworden, óf den mantelzak bij vergissing hebben weggepakt.

3. Bruno Daalberg

Uit Nog wat lectuur op het ontbijt en de theetafel van den heer Professor van Hemert; aangeboden door - . In Den Hage, bij Immerzeel, en Comp. 1807, pagina 106/126.

DE BESTE BRIL.

Mijn zalige oom had voor een apophtegma of zinspreuk aangenomen: "als gij uw bril opzetten wilt, veeg hem dan eerst ter dege af!" en ofschoon dit voorschrift wel niet van de vindingrijkste of diep doorgedachtste was, had de goede man 'er niettemin zoo veel meê op, als of hij het nosce te ipsum (ken u zelven) der ouden uitgevonden had: en in zoo verre als hij veel aan een vuile bril laboreerde, kan men niet zeggen dat mijn oom ongelijk had.

"Behalve dien," zei de schoolmeester van 't dorp, "het is niet het vegen quâ vegen, dat de oude Heer hiermede bedoelt; maar wel het beter zien door de glazen;" en voor deze schrandere opheldering, die in der daad menigen theologischen Commentator verre achter zich liet, vroeg hij niet meer als mijn goede oom voor zijne apophtegma - bewondering en eerbied.

"Nu dat kwam hen ook toe: want het is toch bewezen, dat zoo lang die Heeren geen grooter kwaad deden dan sottises te zeggen, zij ten minsten...." Geen bewondering noch eerbied verdienden voor 't verstandig gebruik hunner redelijke vermogens, dat zij in cas voorhanden toch niet grootelijks aan den dag legden: - Wilde UE. dat niet zeggen?

"Ja dat hangt af van de wijze van zien."

"Dat vooral van iemand zijn bril afhangt," reflecteerde de Heer Magnus Levy die door deze judicieuse aanmerking mijn ooms fatsoen, dat daar zoo deerlijk in den hoek lag, om redenen, zijn Edele daartoe moverende, weêr eenigzins uit de vuilnis oprapen wilde: "en," voegde hij 'er bij, "hoe zuiverer een glas is, en hoe zindelijker men het onderhoudt, hoe veel te meer kans 'er is, om de voorwerpen bestendig uit hetzelfde gezichtpunt te beschouwen; iets, dat niet weinig toebrenge om 'er altoos hetzelfde oordeel over te kunnen vellen, daar het toch bewezen is, dat men iets nooit beter beoordeelen kan, dan wanneer men 'er ten minsten iets van gezien, bespeurd of ondervonden heeft."

Zoo veel had niemand gedacht, dat 'er achter den Heer Magnus Levy zat: - en zoo gaat 't meer in de wereld! maar de Heer Magnus Levy is een man, die redelijk wel onderleid is in de Optica, de Catoptrica, en de Dioptrica: Gezigt, Spiegel- en ver-gezigtkunde, ofschoon hierbij op zich zelve genomen, zijn metaphysisch oordeel van zoo strakjes eigenlijk zoo wel te pas kwam, als een bril zelve bij een blind mensch. Maar ziet, vrienden! die wat weet, weet 'er gewoonlijk nog iets anders bij: zoo niet, dan denkt hij dat hij 'er nog iets anders bij weet, en dat komt dan meestal op 't zelve uit.

Mijn oom die, als 'er van brillen, en vooral van afgeveegde brillen, gesproken wierd, altoos te huis was, keek den geleerden Jood, die zoo belangeloos de partij der brillen op zich nam, met een dankbaren eerbied aan: en had hij zich niet op 't oogenblik herinnert dat hij Ouderling eener Christenkerk was, hij had Magnus Levy in zijne armen gepakt. Zóó was mijn oom vóór iemand, daar hij verstand en geleerdheid bij bemerkte! "Bij voorbeeld," zei de Heer Magnus Levy, zijne ontzagelijke leêren portefeuille uit den zak halende en alle zijne dozijnen brillen, waar hem

niemand naar gevraagd had, langzaam en statig op de tafel uitstallende: "zoo wil ik voor eerst aan ieder een van 't geheele gezelschap zeggen, welke bril voor elk in 't bijzonder de beste is, en ten tweede, hen uitleggen, hoe zij door de brillen, die zij thans gebruiken, en die ik vooraf zie dat niet deugen, de voorwerpen beschouwen."

Hoezeer nu dit raisonnement, en de wending van 't zelve, om 't geheel en al tot eene mercantile speculatie aan te leggen, volstrekt niet meer in verband stond, met de apophtegma van mijn goeden oom, noch met het vorig bevestigen van dezelve, door den Heer Levy gedaan, bleef mijn oom hem echter zijne genegenheid continuëren, omdat hij eens zoo begonnen was. Hij was niet van die begunstigers, die bij elk oogenblik van gevoelen omtrent hunne protégés veranderen. Oom zei derhalve op een zeer beslissende wijze: "Ja dat kan hij zeker: daar is de minste twijffel niet aan: daar verbeur ik mijn hoofd onder:" ofschoon (onder ons gezegd en gebleven!) van dat alles wat aanleiding tot zulk een bevestiging geven kon, de man op dit oogenblik niets meer weten kon, dan 't oogenblik te voren, toen hij er volstrekt niets van wist: en dat altoos, wanneer de goede Heer zijn hoofd verbeurde, hij zoo veel niet waagde, als men oppervlakkig denken zou: wijl 'er nooit iemand geweest was, die daar tegen zijn oude schoenen zou hebben willen zetten.

"Was dat zulk een domkop die oom van UE."

Het kan ook wel aan de anderen gehaperd hebben: dit zal de tijd uitwijzen: "er zijn menschen in de wereld die hunne oude schoenen wat heel hoog rekenen, wanneer zij de zielsvermogens van hun evenaasten gaan beoordeelen: doch dat zit in de oude schoenen niet.

"Dat die kaerel dat alles weten zou! - Ba! ba! ba! voer de Heer Hoofd-Bailluw VAN DER KLAUW met een verachtelijken glimlach het gezelschap zeer driftig te gemoet: en hoezeer dit gezegde reeds veel menschenkenis, echter nog niets stelligs behelsde, was toch in der daad de Heer van der Klaauw iemand, die wat weten en wat beoordeelen kon; want niet alleen dat hij Hoofd-Bailluw was: dit was nog niets, hij was tevens President, Hoogheemraad, Dijkgraaf, Burgemeester en Secretaris der Hooge Heerlijkheid Rooyendaal, mitsgaders Rentmeester der Heerlijke goederen aldaar. Men kan wat verstand hebben als men zoo veel ampten heeft, daar 'er thans zoo veel noodig is om 'er somwijlen geen te krijgen. En dat hij, hoezeer een Rentmeester, evenwel een eerlijk man was, bleek dadelijk hieruit, dat hij, na een oogenblik overdenking, volgen liet, "op mijn eer! op mijn eer, vrienden! 't is altemaal kwakzalverij: ik laat mij villen zoo 'er een waar woord aan is."

Spotboeven hadden bij soortgelijke gelegenheid wel eens meer opgemerkt, dat de buik van den Heer Hoofd-Bailluw drie en een halve voet Rhijnlands in 't kruis besloeg, en dus de onderneming om zijn Hoog Edelheid te villen, aan dezelve moeilijkheid onderhevig was, als om een mise tegen 't hoofd van mijn goeden oom te vinden; en dat dus caeteris paribus (Andere dingen gelijk zijnde) dit devouement aan de zaak die hij voorstond, wel van hetzelfde alloy mogt genaamd worden. -

Op deze aanmerking en op deze verdenking boog de Heer Magnus Levy. "Dat ik daar zoo even avanceerde, Heeren! zei hij, is eene veronderstelling: en ik kan mij bedriegen even gelijk een ander."

Zedigheid past bij talenten. Deze beviel zoo wel aan mijne vijftigjarige tante, de tot nu toe ongehuwde zuster van oom, dat zij den Brill-Professor, die tevens een man van een goed voorkomen was, eens stilletjes van

terzijde aanzag, doch met een oog zoo vol van warme teederheid, dat 'er een bril door aan 't smelten zou hebben kunnen raken. Bij welke gelegenheid haar deze mentale aanmerking ontviel. "Hoe jammer! niet waar! een Jood mag toch wezen of worden wat hij wil: nooit kan men op een Jood staat maken; 'er manqueert altoos wat aan."

Tante Brigitta was een Dame van diep doordenken.

"En die altoos," zeide mijn oom, "de zaak aan 't regte eind aanpakt; of, om beter te zeggen," voegde hij 'er, niet geheel zonder pedanterie, bij: - nu pedanterie paste dáár, of zij past nergens! - "die altoos eerst haar bril afveegt, vóór dat zij dien gebruikt."

Nu voegde zich het gezelschap rondom de tafel, waarop de uitgespreide brillen lagen. Een ieder nam een bril in de handen, bekeek dien eens van voren, van achteren, van ter zijde: waagde 'er een op zijn neus, dan dezen weêr aan genen: maar 't algemeen gevoelen was, "neen! dan zie ik met mijn oude dubbeltjes bril wel zesmaal zoo goed! Koopman wat kost zoo een?" Daar nu deze aanmerking en deze vraag wat uit elkander liepen, wierden dezelve toch tot één punt vereenigd, dat is, dat toen de koopman een drie-gulden voor elke bril vroeg, een ieder nog eens zoo veel zijn oude dubbeltjes bril prefereerde.

"En wat knelt zulk een bril op den neus!" lettete Dominé Talpa op: en in der daad aan zijn fausset stemmetje wierd men gewaar, dat de bril hem 't neusje knelde, en aan 't blaauwe streepje op 't zelve, dat hem die gekneld had.

"Dit is een voorzorg die ik aan alle mijn brillen gebruik," zeide de Heer Levy, "vooreerst voor 't afvallen, en ten tweede opdat men weten zal, dat men een bril op zijn neus heeft: dat verwekt en bewaart aandacht."

"En waarom dan niet liever een praam!" zei Dominé, nog pijnlijk naar zijn neus voelende, daar hij vermoedelijk op dat oogenblik dacht, of dat men door een praam ook zien kon, of dat men aan een bril genoeg had, wanneer men hem slechts op den neus had. En dit laatste gevoelen vond bijval, door 't voorbeeld van zijn Bibliotheek, waarin hij alles deed, - tot het opdoen van de wasch toe - behalve lezen.

"Veronderstel nu eens, jongetje!" zei de Heer Bailluw, Hoogheemraad, President en Rentmeester, die toch den brilleman vooraf geprovoceerd hebbende, nu een woordje tot bevestiging zeggen moest, "dat mijn oude knol" - hier verstond de Heer Bailluw altoos zijn bril, zijne huisvrouw of zijn rijpaard door: wijl des Heer Bailluws denkbeelden gemeenlijk in 't leenspreukige vielen - "dat, zeg ik, mijn knolletje niet dogt, hoe moest dan een bril wezen die mij 't best lijken zoude?"

"Mag ik U Hoog Edelheid verzoeken van eens tegen het vengster aan te gaan zitten?" vroeg de Jood, "en horizontaal voor zich henen te zien."

"D..... gekheid!" zei de Bailluw, die niet voor de fatigue der verplaatsing was, en om de warmte zijn rood gegallonneerd vest reeds wijd open had, daar hij met zijn zakdoek werk genoeg had om 't zweet van zijn couleur de rose aangezicht af te vegen en de vliegen van zijne olijphantenbeenen af te slaan. "D..... gekheid!" hervatte hij, "ik zal toch wel niet met een bril in de zon moeten kijken - denk ik."

"Uw Hoog Edelens gezicht," sprak de Opticus, is door deszelfs groote convexiteit als 't ware geschapen om alle voorwerpen voorbij te zien: of ten minsten nooit dáár te bespeuren, waar ze in der daad zijn: en de verdunning van uw Hoog Edelheids cristallijnen vocht brengt te weeg, dat

gij alle voorwerpen eensdeels dubbel, anderdeels uit een droefgeestiger derhalve ook meer strafwaardig gezicht beschouwt dan een ander."

"De kaerel is beschonken!" zei de Heer Hoog Bailluw der hooge Heerlijkheid, die tevens Rentmeester der Heerlijke goederen was.

"Ik ken den aard uwer Hoog Edele ampten en hooge bedieningen niet," vervolgde de Heer Levy, maar uit de hoeken die in uw oog bij elkander komen, laat het zich duidelijk opmaken, dat UE. door deszelfs ouden bril, bij Uw Hoog Edelheid zeer geestig en zeer juist Knol genaamd, op zulk eene wijze zien moet, dat was UE. bij voorbeeld in 't geval, van te moeten hebben, wat UE. dacht dat u toekwam, UE. voorzeker door de bolligheid van uw oog en uw mismaakten bril, dubbel nemen zou, dat UE. toekwam - alleen per occasie dat de bril niet deugt."

Het gezelschap meesmuilde: de Heer Hoog-Bailluw keek den Opticus overzijde aan en meesmuilde niet.

"Niet alleen dat," zei de Heer Levy, "maar van wegens de groote limpiditeit van uw vocht, gevoegd bij die bolligheid van 't oog, komt het voor, dat gij 't uwe zoekt, waar het niet is, en dus dikwerf - met verlof gezegd - in den zak van uw' buurman tast, welligt denkende - verstaat UE? - in de uwe te tasten. En daar u alles melancolieker voorkomt, naar mate van de traanachtigheid van U Hoog Edelens uitpuilende oogen, is het ook, dat gij u de zaken zoo aantrekt, dat gij, waar gij maar kunt, misdaad zoekt en bespeurt, om 't even of 't al of niet aanwezig is, en het dikwerf beangstigend vindt, waar 't niet mogt gezocht worden: - per occasie van de brilletje."

Het gezelschap had moeite om zich van lagchen te onthouden: en de Hoog-Bailluw wierd alleen door het diameter van zijn' buik bedwongen om den geleerden Opticus eene wél geconditioneerde oorvijs toe te reiken.

"Zie mij zulk een bril eens aan!" vervolgde de kunstenaar, "in plaats van uw Hoog Edelens ongelukkig gezicht te gemoet te komen, doet die niet anders dan om het nog verder te bederven: "die gele glazen zijn in de hel geslepen, men ziet 'er niet dan bloed of gestolen ducaten door..."

Een algemeen geschater over de juistheid der aanmerkingen ging op: en de Hoog-Bailluw keek als een gek voor zich: wijl hij, getroffen door de omstandigheden, geen courage had om het spel vol te houden: te meer, toen de Opticus hem op 't oogenblik zelve een zijner brillen op den neus zettede: die hij naauwlijks op had, of de vrouw van den ongelukkingen wever Aalberts kwam voorbij, en zag hij nu dadelijk dat het te onrecht was, dat hij dezen voorleden week had laten geesselen, en hem Ratione officii in een boete van vijftig ponden vlaams verwijzen, waarvan hij de bestgerande drieguldens nog in zijn zak had, en die hem nu deerlijk tegen den onderbuik begonnen te knellen.

"Wat zegt UE. van dat brilletje?" zei de Opticus. "Dat ik de d..... van u en van uw brillen heb.", zei de Heer Hoog-Bailluw van Rooyendaal, "daar iemand bij opgebracht is, daar moet hij bij leven: ik hou mij bij mijn knolletje."

"Wat aan uw gezigt hapert," zei de Heer Levy tegen tante Brigitta, "is het tegenovergestelde: het hapert bij UE. aan de concaviteit."

"God beware ons!" zei mijne eerbare tante, en bedekte bei haar oogen met bei haar handen.

"Een terminus Artis," voer de Heer Talpa der jonkvrouwe ter opbeuring te gemoet; "en die eene geheele andere beteekenis..... een kunstwoord, met één woord een kunstwoord."

"Door uw Edelheids brils-concaviteit is het gekomen, dat alle voorwerpen, welke hetzelfde omvat, UEdele altoos naderbij en vergroot toeschijnen: een gevoel dat ongemeen op de hoop werkt, maar daarentegen ook maar al te dikwerf te leur gestelde hoop verwekt. Soortgelijke Dames toch met zulke gezichten en van zulke brillen als de uwe voorzien, zien de beloften en de eeden van een minnaar altoos zoo veel gewigtiger aan als ze in der daad wel zijn, en hebben de bruiloft reeds in 't oog, wanneer 'er nog niet eens ter dege aan het vrijen gedacht is: Haar Edelens staan dus dikwerf in den jufferlijken staat vrijheden toe, die zij reeds aan den huwelijken staat meenen te vergunnen: en zoo Mijnheer de minnaar dan niet uit hetzelfde glaasje kijkt, ziet! dan staat het te gebeuren, dat de Juffrouw zoo veel als alleen getrouwd is: - alleen per occasie van de bril."

Tante Brigitta wierd nu eens ter dege schaamrood: hare concaviteit begon haar zaken te herinneren, daar vooral dacht zij, die dit en datsche smous niet meê van nooden had. "Laat ik UE.," vervolgde de Opticus, "eventjes eens een mijner brillletjes opzetten..... met permissie." Tante keek, - maar zoo keek niemand op zijn neus, als tante daar op haar langen neus stond te kijken! zij zag dat de beminnelijke Heer, die haar voorheen trouwbeloften gegeven had - zoo duchtige trouwbelofte, dat het gevolg derzelve reeds bij een' Notaris op 't comptoir schreef: - en die onder allerlei voorwendsels het huwelijk uitgesteld had, (hare goudbeurs bestendig getrouwd) van hare beminnelijke toegevendheid sedert jaren een jong mooi vrouwtje onderhield. En toen nu het paar haar deur voorbij kwam, zag tante voor de eerste keer van haar leven, dat man en vrouw haar beide hartelijk uitlachten, en dat de buren met de vingers op haar wezen.

"Per occasie van mijn bril!" zei de Heer Levy, die de uitwerking op tantes gezicht bespeurde, "als UE. daar geen ducaat voor geeft, dan verdient UE. geen mooie bril."

"Ik wou 'er geen halven duit voor geven," riep de bedroefde Juffrouw met lispende stem uit, nog deerlijk aangedaan over 't geval, en nog in beraad of zij flauw vallen zou, "Ik geef 'er niets voor, zoo verkeerd ziet men 'er de voorwerpen door. Ach hemel!" vervolgde zij, "met zulk een bril, wie zou dan op gevoelige harten vertrouwen durven? en mijn hart, mijn teeder hartje heeft het zoo nodig! zoo broodnodig! om te gevoelen."

"Van wegens de concaviteit van de Juffrouw haar bril, zei Magnus Levy, "Nou uw beurt, Dominé!"

"Eilieve! Ja wel!" zei Dominé. "Ik zou 'er mijn neus weêr aan wagen, aan die verdekselde brillen, niet waar? Ik bedank je hartelijk. Ik zal 't met mijn brillletje wel doen: die heeft het mij zoo lang gedaan: ik behoef op mijn ouden dag niet te veranderen."

"Anders, als je een grapje hebben wil, Dominé! het is maar om te proberen, en om je te toonen wie Magnus Levy is."

"Nu een grapje, Dominé!" zei mijn goede oom; je bent immers geen brekespel: en als iemand zijn bril goed afveegt, ziet hij 'er altoos goed door." "Laat het je maar doen, Dominé!" zei mijn tante.

Zoo was Dominé nu toch ook niet, dat hij iets aan zijn' Landheer weigerde die hem betaalde, noch aan dees zijne zuster, die hem altoos trouw op een schoenlapperstaartje tracteerde, daar Dominé zoo bijzonder op gezet was. Hij zettede dus den bril nog eens op: en deed 'er meê,

wat ieder Godgeleerde niet zoo grif durft te doen, met al 't geen hem in deze meer verlichte eeuw aangeboden wierd - hij keek 'er eens mede. Wat Dominé nu eigenlijk door den bril zag, is ons niet precies gebleken: maar wel, dat hij dezelve naauwlijks tien seconden op den neus had, of hij kreeg een hoofd als een kalkoensche haan, en voor de eerste keer van zijn leven hoorde men hem de woorden verdraagzaamheid, eendragt, rede gebruiken: dan, rede, eendragt en verdraagzaamheid kwamen den goeden Heer allermoeijelijkst, allerpijnelijkst den benaauwden krop uit: hij stikte bijna onder 't uiten van dezelve. Toen hij den bril af had, schuddede hij als een waterhond, gaf den bril langzaam en statig aan den brilleman weder: "koopman!" zei zijn Weleerwaarde, "dat brilletje lijkt mij maar in 't geheel niet: daar zou 't gezicht van een mensch heel van op hol raken."

"Maar, Dominé! wat manqueert 'er dan aan?"

"Wat 'er aan manqueert... wat 'er aan manqueert..." zei Dominé verlegen: "ô niets! niets!... het is een charmant brilletje.... het is maar dat het mij, zoo als ik zeg, den neus te veel toeknijpt."

"Maar dan zou men het beugeltje immers wat wijder kunnen maken."

"ô! Ik verzoek excuus... onnoodig... onnoodige moeite!..."

"Dat is niets! - Dat is niets als 'er geene andere fouten aan zijn - dat is in een oogenblik gedaan."

"Och neen! zeg ik u," sprak thans de verstoorde man, "ik kan noch wil den verdekselden bril toch in 't geheel niet gebruiken..... het is verschrikkelijk!... verschrikkelijk... hoogst ergerend, en stoorend voor een gemoedelijk mensch, dat zien door dien schrikbarenden bril!" "Zag je de vier hoorns van Daniel ook, Dominé?" vroeg tante, "daar je laatst zoo mooi over preekte, dat ieder naar zijn eigen hoofd tastte?" "Was 't ook het beest met de zeven hoofden, dat gij laatst zoo geleerd op ons zondig land toepasselijk maakte?" vroeg oom.

"Is 't ook het aanstaande Jerusalem, waarin alle Godgeleerden, met aflegging van alle menschonteerende vermoedens van alle wrevele twistgierigheid, van allen ontijdigen ijver, zelfs dien, welken zij heilig noemen, van alle schoolvossige uitlegkunde, van onverstaanbare zaken, en van alles beslissende hoogmoed en grootspraak, zich alleen zullen moeten toeleggen, om ware en bestendige broederschap, edele menschenliefde, beminnelijke deugd...."

"Is 't ook!... is 't ook!... Wat drommel maalt gijlieden daar met uw is 't ook? - wel weet gij niet wat het is? het is de schoone blanke hals van de vrouw des Heer opper-krijgs-Commissaris, die oorzaak van den oorlog is: in der daad ik zocht ze ook wel bij den Vorst - maar in zijn Manifest. En de edelmoedige opoffering die ik aan 't Vaderland doe, bestaat in de vrees van gecasseerd te zullen worden."

"Is 't ook! - is 't ook! - Wel, na ik bemerk, is 't anders niet dan een valsche eed, en die ik echter, met de best mogelijke gratie, mij zelven voor een zeer gepermitteerde daad op de mouw spelde. Wie mag ook altijd casgeld van bankgeld onderscheiden?"

"Wel nu!" zei de Heer Magnus Levy aan den koopman, die de laatste, en aan den Generaal die de voorlaatste ontdekking door de nieuwe brillen deed, en waarvan Dominé kop noch staart had kunnen maken; - als niet wetende in welk verband zij met het aardsche Jerusalem stonden: - "wel nu, daar gij thans ziet hoe probatus mijne brilletjes zijn, om iemand zijn gezicht te gemoet te komen en te versterken, dan zal toch de ducaatje voor een ieder van mijne curieuse doublet-glaasjes niet te veel

zijn - sta ik te meenen."

"Al wildet gij mij die, met nog zes douzijnen van gelijke soort 'er bij, voor niet geven," voer hem de koopman toe, "waren ze mij het dragen in de zak niet waard. Gij moest u schamen, zoo een smous zich schamen kon, dat gij eerlijke lieden, zoo als wij zijn, zulke ver..... waar in de hand stoppen wilde. God bewaar mij! kijk eens hier door dat inpertinente glas, 't is zoo waar als ik leef regelrecht de weg naar 't gasthuis?" "Dien die ongelukkige maar eerlijke koopman daar opgaat, niet waar?" zei Moris.

"Wel nu wat doe ik met zulke brillen!" zei de koopman.

"En na de invalides!" zei de Generaal, "als men niet op zijn tijd zich bij de bagagie weet te voegen, en zich door de goede verstandhouding met den kamerdienaar weet te soutineeren - 't is niet om 't even, hoe een man van moed aan zijne reputatie komt, als hij dan bij geval eens geen occasie gehad heeft om zijn' moed te toonen, dat ook wel eens gebeuren kan, als de bagagiewagens bij ongeluk wat lang achter blijven."

"Maar ik hou staande," zei de koopman, de prijscourant der effecten intusschen met een vlugtig oog doorlopende: "ik hou staande, dat iemand, die zijn metier bederft, een vijand van zijn eigen huisgezin is... 't is vrouw en kinderen ongelukkig te maken..... 'Er zijn vaste aangenomene principes en maximen in de wereld!... vatje, Heeren?"

"Van tijden her!" zei de Hoog Bailluw, nam zijn hoed al blazende af, en consenteerde met een diepe buiging.

"Die men altoos als een mijlpaal, als 't non plus ultra! aanzag," sprak Dominé, zijn gezicht zoo lang als een mijlpaal uittrekkende.

"Zonder dewelke de wereld een Chaos worden zou, mijne Heeren! en de elendige corporaal bij elke bagatel zijn' Oversten boven 't hoofd sprong, lettende de Generaal op: stampte met zijn' rotting op den grond, en keek toen met een stille vergenoeging op zijn orde de merite neder."

"En zonder welke eene zedige maagd het eerbaar rood van hare kuische wangen nooit zou mogen laten afkussen, of zij moest eerst weten of alles secuur was... Wel... wel!... de beste manier in der daad," zei mijn lieve tante, met haar' waaijer tegen hare warme carmozijne wange-tjes aanwapperende, "om in plaats van een Chaos een eenzame woestenij van de wereld te maken."

"Dat is nu alles zeer wel uitgevonden. Heeren en Dames! maar intusschen zie ik dat ik met mijne brillen blijf zitten," sprak de Opticus, "hoe goed, hoe fraai en hoe duidelijk dat ze dan ook zijn."

"En dat misschien," zei mijn goede oom, "omdat zij al te goed, al te fraai, en vooral, omdat ze al te duidelijk zijn."

"Maar à propos, Mijnheer! UE. die de Heer van den huize zijt! en ik had u haast vergeten."

"Och mijn goede Heer! ik ben maar een eenvoudig man," zei de goede oom, "en kan 't dus met mijn oud eenvoudig brilletje wel stellen: niet dat ik niet gaarne anders zou willen zien als ik daardoor beter zou kunnen zien - zoo niet! maar kijk! dat oude groene brilletje dat ik van mijn voorouders geërfd heb, als ik dat slechts goed afvege, vooral eer ik 't op den neus zette, want daar hangt bij mij alles van af, daar zie ik alles zoo zacht en zoo onzondig meê in, en dat, wijl ik de zaken eenvoudig zie, zoo als ze zijn, zonder mijn gezicht te forceren, dat ik nog nooit iemand zoo plaisirig, en mag ik 't zeggen, nooit iemand juist - dat is bij mij eenvoudiger! - door een bril heb zien kijken, als

eens een man die ik daarna hoorde dat een voornaam Wijsgeer was: en die altoos door een bril keek - zonder glazen."

"Mozesje! kom, mijn kind! pak in en laten wij staan heen te gaan," zei Magnus Levy aan zijn Jockei die zijn pakjes droeg; "wij hebben hier niet langer noodig. Daar zijn de mannen die geen goede bril waard zijn! hier is de man die den besten bril verdient, omdat hij den besten bril kent - zonder glazen!"

"Dat wil nu eigenlijk zeggen, als ik mijne vijf zinnen behoorlijk bij elkander heb, zei de Heer Procureur Muizeval, "dat het onze vooroordeelen zijn die ons beletten om de zaak naar behooren in te zien en de voorwerpen onpartijdiglijk, belangeloos te beschouwen: doch dat, wanneer men dezelve eenvoudiglijk, - zonder ons bijzonder belang, noch 't aanblijvend gevoelen, uit gebrekkige opvoeding voortgekomen, te raadplegen - durft en wil inzien, gelijk zij zijn, men in der daad dat groote apparatus niet noodig heeft, daar men zoo lang meê weggeloopt heeft. In zoo verre nu, mijn Heeren! kan ik mij hier ook wel meê engageren: en als men soortgelijk scherpzinnig gezicht heeft, als waarmede mij de goede natuur gebeneficeerd heeft, hang ik aan die stelling in zoo verre mijn zegel, dat men brillen missen kan: maar - bij mij blijft altoos het gevoel als eene nog meer zekere waarborg van waarheid over: het is niet genoeg wat men van de zaak ziet, of zij duidelijk, helder, klaar voor 't oog is, het gevoel moet 't zijne hebben. En in mijne dertigjarige practijk kan ik zeggen, dat mijn tactus altoos zoo zuiver, zoo secuur is geweest, dat wanneer ik eene zaak, die anderen geheel anders toescheen, voor iemand won of verloor, ik dit altoos te voren aan mijn gevoel bespeurd had; en daarom ook altoos de zaak naar dat zelve gevoel dirigeerde. Maar wij verpraatten hier onzen tijd, ik moet naar 't Stadhuis, het moet ni fallor ongeveer elf uren....."

Nu tastte de gevoelige Heer Procureur Muizeval naar zijn horologie: doch in zijne dertigjarige practijk was zijn gevoel hem, ten minste in 't laatste half uur, eens ontschoten: en leverde dus hier weêr een bewijs voor de deugdzaamheid van eenvoudige, belangelooze en onbevoordeelde beschouwing der voorwerpen op: want toen Mozesje de brillen weêr bij elkander zamelde, had hij in passant 't horologie van den Heer Pleitbezorger uit zijn broekzak gehaald, en die tusschen de brillen staan in te pakken.

Literatuur: Maria Helena de Haan, Adriaan Loosjes, diss. Leiden 1934. Over Loosjes eveneens Anton van Duinkerken in Het Tweede Plan, Amsterdam 1945. De gebundelde opstellen van J. Koopmans, die onder de titel Letterkundige Studiën, Amsterdam 1931 verschenen, zijn voor de kennis van de levensbeschouwelijke achtergronden van deze drie auteurs onmisbaar. Koopmans nam in zijn beschouwing Van Kist tot Daalberg (aanvankelijk verschenen in De Beweging van 1911) De beste bril integraal op (pagina 127-140) met de volgende inleidende opmerking:

"Het schetsje, De beste bril mijdt de uitersten, ons verzoenend met elders begane overdrijvingen en geeft Daalberg - op zijn eigen wijze gezegd - door de "beste" bril."

Dat wil dan zeggen een literair-historische bril zonder glazen. Want bij alle nuances, die Daalbergs tolerantie illustreren, werkt het slot wel ontnuchterend. En dat het nu juist die gevoelige Muizeval moest zijn, die zijn horologie miste!

Koopmans gebruikte voor de "herdruk" niet de oorspronkelijke editie van NOG WAT LECTUUR, die aan onze weergave ten grondslag ligt. Het exemplaar ter K.B. (signatuur 1350A114) stamt "uit de bibliotheek van wijlen Dr. Willem Kloos te 's-Gravenhage". En wat de door Koopmans bedoelde "overdrijvingen" van Daalberg betreft, vgl. CRITISCH BULLETIN van mei 1949, pagina 239:

"In Bruno Daalbergs vierdelige roman De Steenbergse familie, verschenen in 1806 tot '09, lezen wij (er is een man over boord, tussen Calais en Dover): "Een Hoogduitsch ouderling die een collecte tot het herbouwen van een afgebrande kerk deed en van deze ambassade sinds twee jaren een heerlijk leven had gehad, was van gevoelen "men zou den Jood maar laten verdrinken, 't was toch maar een Jood en Christus' heilige kerk had hierdoor een vijand minder.

Een Broeder van 't Engelsch zendelinghuis ter bekeering van de Heidenen opgericht, toonde zich wel genegen om broeder Levy te bekeeren, maar "niet om hem uit het water te halen", ofschoon hij zich even te voren uitgelaten had, dat hij als een vischje zwemmen kon. Zielen te redden, zei hij, niet de aardsche bekleedsels derzelve was zijne roeping en deze was van den Heere."

CRITISCH BULLETIN beoogde met de publicatie de aandacht te vestigen op ANTISEMITISME, zoals uit de tekst duidelijk blijkt.

Uit dezelfde roman II, 67 "Smoussengekonkel, dievenhandel....."

IV, 168 ""Joden gebroed! Joden gebroed!" Sprak de verbitterde Spartaan "wat doe ik met Galliléers in mijn eerlijk huis!"

"Pas op, baas! Pas op, baas!" viel hem Monjet te gemoet. "Het is, voor zoo ver ik weet, geen Jood; maar daarentegen een groot geleerde..""

IV VAN VOORoorDEEL TOT IDYLLE

1. J. Lublink de jonge (1726-1816).
2. A.C.W. Staring (1767-1840).
3. C.P.E. Robidé van der Aa (1791-1852).

1. J. Lublink de jonge

Uit J.P. de Keyser, Neerlands Letterkunde in de 19e eeuw, Tweede Deel, 's-Gravenhage, 1877 (Poëzie), pagina 176/177.

De arme Joodsche grijsaard,

Wie zijt gij, die, vol overmoed,
Als albeheerschend dwingland woedt,
Vermetel Christen! wiens geweld
Mijn volk in slaafsche boeien knelt?

Wat geeft u toch dien voorrang hier?
Kent gij den Grooten Hovenier
Die bloemen van verscheiden aard
Gezaaid, geplant heeft en bewaard?

Hij wenkt, en elke bloem verschijnt;
Hij wenkt, en elke bloem verdwijnt;
Het oog zoekt, vruchtloos, nu in 't rond,
Waar zij zoo schoon te prijken stond.

Alleen verplant, bloeit onze Staat
Wel niet, als eertijds 't hoofdsieraad;
Doch, hoe verstrooid, hoe wijd verdwaald,
Nog door Gods koestrend licht bestraald.

Vermetel Christen! stof als wij,
Hoe gaarne zag uw dwinglandij
Ons niet, voor eeuwig, afgeplukt,
Aan beider vaderland ontruikt!

Ik klaag niet om mijn lot op de aard;
Mijn kale kruin, mijn grijze baard
Wijst mij op 't graf, en, na mijn dood,
Rust ik verkwikt in Abram's schoot.

Ik klaag om onze jeugd alleen,
Die gij, kwaadwillig, op haar schreên
Ter vordering in kennis stuit,
Voor haar den wijsheidstempel sluit.

U wordt der kunsten noeste vlijt,
Der hoogeschole nut gewijd;
Daar ge ons den landbouw, 't gilderecht,
En wat den geest beschaaft, ontzegt.

Gij doemt, met reden, Juliaan:
Wat heeft hij meer, dan gij, bestaan?
Gij doemt ons, met een glimp van gunst,
Tot voddenkraam en cijferkunst.

Wanneer, als gij, door gierigheid,
Een Jood tot woekren wordt verleid;
Als hij, in laagheid opgevoed,
Om luttel gouds in de aarde wroet;

Dan schreeuwt ge, ondanks zijn ach en wee:
"Weg met het haatlijk Joodsche vee!"
Men smaalt, en vloekt, en spuwt, wellicht,
Mij, armen man, in 't aangezicht.

Is dit de leer dan, die gij leert,
Waartoe gij ons zoo gaarn bekeert?
Wat roemt ge op Hem, die u gebod:
Bemin uw naasten tot den dood!

Gegevens over de dichter bij J.P. de Keyser, aldaar, pagina 175.
Als pikante bijzonderheid moge dienen dat deze - als lid der Nationale Vergadering anno 1796 - tegenstander was van onze Emancipatie! Vgl. S. Seeligmann, De Emancipatie der Joden in Nederland in Jaarboek van 5674, 1913/1914, uitgegeven door de Centrale Organisatie v.d. religieuze en moreele verheffing der Joden in Nederland, Amsterdam 1913, pagina 285:

"De volgende spreker Lublink (Dagverh. II p. 674-680) is er ook tegen. Niet dat hij een slecht oordeel over de joden heeft, maar zij zijn een afzonderlijk volk. Ook heeft hij de vrees dat, indien de joden hier het burgerrecht zullen ontvangen, vele joden het land zullen overstroomen en slechts aan landbouwers is er behoefte; dat zijn de joden niet."

Onze polemische tekst (de grijsaard in de mond gelegd) zoekt de bron van de maatschappelijke ontsporing van de jood in de hem niet geboden kansen. Een typisch rationalistische redeneertrant, die een organische overgang vormt naar het alom bekende gedicht van Staring, waarin een positieve, romantische benadering van joodse inhoud door een christen centraal staat. Geïnspireerd - naar de overlevering wil - op de soeka (loofhut) van de familie Fortuin in het Lochem der vorige eeuw, dat een karakteristieke joodse gemeenschap herbergde. Staring kent "het" probleem maar al te goed. Wie "smadend" tot uw hutje kwam.....niet de religieuze dichter.
"Op de Wildenborch ontkiemde in zijn gemoed dat godsdienstig gevoel...
.....van welks edelmoedige ruimte DE ISRAËLITISCHE LOOVERHUT getuigt...
...", aldus Busken Huet in LFK I, 171.

2. A.C.W. Staring

De Israëlitische Leeverhut

Uit Gedichten "ter tweede uitgave bijeengezameld en verbeterd" - derde stuk, te Arnhem bij Is. An. Nijhoff, 1837, pagina 24/26.

De Israëlitische Looverhut

Wie smadend tot Uw Hutje kwam, -
Niet ik, gij Kind van Abraham!
Ik schenk, uit een opregt gemoed,
Den drempel mijnen vredegroet!

Gij viert uw Feest, en zit getroost,
Te midden van uw talrijk kroost,
In schaduw van uw loovertent,
Als Mozes u heeft ingeprent,
Judea's wijnstok groent hier niet;
Olijf, noch vijg teelt ons gebied;
Gij gaardet hier, in raaower lucht,
Min weeldrig blad, min zoete vrucht;
En toch, gij zit, uw lot getroost,
Te midden van uw talrijk kroost;
Uw Feesthut staat bij ons geplant,
Als eens in 't Palestijnsche Land.

Drieduizend malen kwam de zon
Terug, waar zij uw jaar begon,
En nog bouwt gij uw loovertent,
Als Mozes u heeft ingeprent.

Jeruzalem ligt diep verneêrd;
Des Tempels grondslag omgekeerd;
Verduisterd blijft die gloriëdag,
Toen Isrel beider grootheid zag;
Maar eeuwig jong herrijst UW TENT,
Bij aller volken tal gekend;
Zoo vaak de schaal, aan 's hemels boog,
Der dagen maat weêr effen woog.

WIJ - tasten rond, in 't ongewiss';
Op ONZE wieg ligt duisternis;
De stond, dat ons Gods wil hier bragt,
Bleef ongevierd; werd niet gedacht!

Maar U heugt, dertig eeuwen door,
Dat u Jehova uitverkoor;
Dat, als 't geweld u vlugten deed,
Een reddend spoor het diep doorsneed;
Dat, zonder huisdak, levenslang,
Uw schaar zwierf, op haar kronkelgang;
Waar Vuur- en Rook-zuil voor haar toog,
En 't Man haar spijsde van omhoog,
GIJ viert het, tot op dezen tijd,
Dat zoo Gods arm u heeft bevrijd.

Dies breng ik, met opregt gemoed,
Uw Hutje mijnen vredegroet.
Wie smadend tot den drempel kwam;
Niet ik, gij Kind van Abraham!

Naar de tweede uitgave der Gedichten, 1836/37. In het handexemplaar van de dichter (Leidse U.B. 1498 D17/D18) zijn de bij Staring gebruikelijke varianten met inkt aangegeven. Van de meest ingrijpende signaleren wij, dat "De Joodsche Looverhut" uit de eerste editie is veranderd in "De Israëlitische Looverhut". "Smadend", dat dan nog gehandhaafd wordt, blijkt in de door Beets verzorgde editie uit 1862 verzacht tot "smalend". Geheel in Hildebrands stijl, zoals we later in deze studie zullen zien. Dat ook Staring niet geheel vrij van het vooroordeel der eeuwen bleef, blijkt uit JAROMIR. Vgl. C.S. Jolmers A.C.W.S. ALS VERHALEND DICHTER (Leidse diss. 1918, pagina 68):

"Dit verhaal, waarin het volksgeloof aan een baarlijken duivel in zijn komische uitwerking geteekend was, vormde een stof, die ongetwijfeld Staring's volle belangstelling had. Hoezeer echter de merkwaardige voorvallen den dichter boeiden, een vergelijking van Jaromir te Praag met het origineele verhaal doet weder duidelijk uitkomen, dat hij de schildering der personen als een hoofdzaak beschouwde. Het Engelsch deelde mee, dat Rolf "had the ill luck to enter into a conspiracy against his professor" en kwam dan zeer spoedig tot de avontuurlijke gebeurtenissen, het eigenlijke doel van 't verhaal. Staring verving den beklagenswaardigen student, die zich door een te kwader ure uitgehaalden streek van den financiëelen steun zijner vrienden beroofd zag, door de bekende figuur van den student-doordraaier, aan de hoogeschool "bepaamd" en een vasten klant van "Schagcher-Ephraïm, den geldschieter. Juist de man om op de gedachte te komen, een bijgeloovig publiek als duivel beet te nemen."

Om het begin van JAROMIR TE PRAAG te citeren (Gedichten, tweede stuk, pagina 100):

Een Oud-Student, dien 'k Jaromir zal noemen:
Een Theoloog; befaamd aan Karels School te Praag,
Voor twee paar eeuwen; mogt zich roemen
Van een gezonde MAAG;
Maar, ach zijn BEURS lag ziek! De Wissel veertien daag
Ontbrekend, was 't crediet verdwenen,
Bij Schagcher-Ephraïm, zijn welbeklanten buur.....

3. C.P.E. Robidé van der Aa: SARA, OF DE KRACHT DES VOORoorDEELS in GESCHENK NEERLANDS JUFFERSCHAP, aangeboden door - Amsterdam, 1837 bij G.J.A. Beijerinck, pagina 157/161.

Dat idyllische stylering reeds in een vroeg stadium vorm kreeg in een joodse histoire romancée, is cultuurhistorisch hoogst opmerkelijk. Ook al omdat wij in de door ons bedoelde tekst een facet ontmoeten dat in de Europese literatuur optreedt en als zodanig furore maakt. Wij doelen op het geïdealiseerde joodse vrouwentype dat door de Rebecca uit IVAN-HOE van Scott wereldberoemd zou worden. Waarover later uitvoeriger. Een aparte noot vormt het rijke Portugees-joodse milieu, dat in de negentiende eeuw vaker aan de dag zal treden.

Vragen wij aandacht voor de breed uitgesponnen novelle. Zij behelst de historie van een Portugees-joods meisje Sara da Cunha, wier vader Eleazar - een geremigreerde Westindische planter - omstreeks 1800 in een met R. aangeduid stadje een oud kasteeltje kocht "van eenen Zuid-Hollandschen sloop, die op het punt stond, om het oude gedenkstuk van den massiven bouwtrant der voorvaderen omver te halen, en bij afbraak te verkoopen."

De rijke jood dus als behoeder van het historisch-grijpbare verleden! Eigenlijk lag deze koop nog niet eens zo simpel. Want in de kleine stad, "welker hemelhooge, naar den echt Gothischen bouwtrant ingerigte, kerktoren zijne spits in den zachtken aan haren voet voortvloeienden Rijn spiegelde, bestond vroeger, gelijk in zoo vele andere steden, eene oude keur, die den Joden verbood zich binnen hare muren met der woon te vestigen; eene keur, die zóó streng werd gehandhaafd, dat toen, in de laatste helft der vorige eeuw, een Pool het in het hoofd kreeg, om aldaar een' pelterijwinkel op te zetten, de Chef der politie, die in 's mans gelaatstrekken zijne Abrahamitische afkomst meende te lezen, het bevel tegen hem uitvaardigde, om terstond naar elders te vertrekken. Gelukkig had de bontwerker eene attestatie van den Pastoor, die hem gedoopt had, bij zich, en toen een oude Pruis, sedert jaren eerste stads-kleermaker, het Duitsche schrift voor den handhaver der stedelijke keur ontcijferd had, trok deze het bevel van verwijdering tegen den vreemdeling in, en liet van de puije van het stadhuis afkondigen, dat het den Heeren van den Geregte gebleken was, dat Peter Petrowitsch een eerlijk Christenmensch was."

We duiken als het ware regelrecht in feitelijke gegevens:

"Toen nu de Omwenteling in 1795, te gelijk met vele soortgelijke verbodstelsels, ook die oude keur vernietigde, was de wettelijke verhouding wel uit den weg geruimd, maar het vooroordeel tegen al wat Jood heette in geen deele geweken, en de eerste Israëliet, die zich onder de banier van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap aldaar poogde te vestigen, had nu wel de daadwerkelijke vrijheid, om er te wonen, en zijne dadels, razijnen, amandelen, en wat niet al uit te stallen, maar gelijktijdig die, om ze zelf te verbruiken; want hoezeer hij zijne waren voor een' veel verminderden prijs verkrijgbaar stelde, dan zijne beide Christelijke confraters, die er sinds onheugelijke jaren het kruideniers-monopolie bezaten, geliefde niemand der stedelingen van zijne koopwaar gediend te zijn. De Jood rolde dan ook, na een' zesmaandschen, hem hoogst schadelijken proeftijd, tot bijzondere vreugde der eerzame

burgers, wier nering hij belaagd had, zijne matten weder op, en het gerucht, dat hij daarvan onder zijne geloofsgenooten deed uitgaan, bevleedde de ingezetenen, even zoo goed als de voormalige keur, tegen allen verdere inval van Joden of Jodengenooten."

Aldus de langademige Robidé van der Aa. De vertelling moge dan hier en daar nauwelijks uit de historische kalk tevoorschijn komen - de inhoud is er niet minder interessant om. Vooral ook structureel.

In het stadje beschikte men ten aanzien van de Sefardische koper aanvankelijk niet over enig gegeven. Toen zijn nogal vreemde naam bekend werd, werd deze in het begin "op allerlei wijze geradbraakt".

Ook al een motief dat aandacht verdient.

"De Stads-Secretaris schreef den nieuwen inwoner op de lijst der laatstgehouden volkstelling, onder den naam van Dakinha, in, en de Dames decreteerden, dat hij uit een aanzienlijk Friesch geslacht afkomstig was, en alleen het land zijner vaders had verlaten, omdat de adel dáár van de vrijheidszonen zoo veel te lijden had."

Dat intussen zulk een rijk man en eigenaar van het plaatselijk slot op grootse wijze moest worden ingehaald, stond voor de notabelen van het stadje, waar niet zoveel schokkends gebeurde, vast.

Toen de heer Da Cunha (Dacunha) op een goede dag verscheen om zijn vorstelijke woning te betrekken, bleken de heren van het stadsbewind - voorgelicht door de volijverige stadssecretaris, die de ons bekende Petrowitsch in consult had genomen - de nieuwe kasteelheer te ontvangen en wel uitgedost naar Russische trant, in zware bonten pelzen.

Daar de ochtend van de feestelijke ontvangst door de natuur begunstigd werd "kon men zich niet ontveinzen, dat het Russisch kostuum, in dit jaargetijde, de bewegingen der ledematen uiterst bezwaarde, zoodat dan ook weldra groote zweetdruppels ieder regeringslid langs het gezicht stroomden, hetgeen, bij de gedurig toenemende zonnehitte, zóó onverdragelijk werd, dat men eindelijk van den nood eene deugd makende, de pelzen aan de boomtakken hing, en, op het gras gezeten, in de hemdrokken, onder het genot van een morgenslokje, tot tijdverdrijf een pijpje rookte; terwijl men Joost de Mulder op zijn stevig karrepaard op schildwacht had gezet, om tijdig van de aankomst kondschap te kunnen brengen."

Eleazar da Cunha, die dit alles nogal vreemd moest vinden, schonk de burgemeester een aanzienlijke som voor de armen en begon aldus zijn afgetrokken bestaan "als een goedgehartige Zonderling" in het beminnelijke stadje waar men niet wist, dat hij een jood was. In de relatie tot zijn dochter Sara, de enige van een tiental kinderen, die hem was overgebleven, sprak de Sefardie echter openhartig over het geheim van zijn afkomst. De filantropische goedgeefse jood zullen we evenzeer vaker in deze eeuw ontmoeten. Hij vormt het noodzakelijk evenwicht voor de woekeraar, die organischer in het mythische beeld paste.

Keren wij tot ons verhaal.

"Met al het vuur, den man eigen, in wiens aderen nog het voervaderlijk Portugeesche bloed vloede, was hij aan de Mozaïsche instellingen gehecht; doch hij had zijner dochter vroeg ingeprent, om hare Godsdienst in stilte te verrigten. "Mijn Kind!" zeide hij meermalen, "gij behoeft u niet te schamen, dat gij de leer uwer Vadersen zijt getrouw gebleven, en moet zelfs, is het noodig, uwe gehechtheid aan dezelve openlijk toonen; maar ook nimmer vergeten, dat wij gedoemd zijn te midden van Christenen te verkeerren, wien het van jongs af wordt ingeprent ons te smaden. Dien dus uwen God

in het verborgene, en geef u niet noodeloos aan eene verachting prijs, tot welke de gedragingen van velen onzer natie te zeer het hare hebben toegebracht, om op eene spoedige uitroeijing van het algemeen vooroordeel te durven hopen. Israëlieten zijn wij; als zoodanig willen wij leven en sterven; maar, terwijl wij een oord gaan bewonen, alwaar niemand ons kent, - waar geene synagoge het verstrooide kroost van Abraham verzamelt - voor ons zelve houden, op welke wijze wij Jehova dienen. Niemand zal ons dáár onze geloofsbelijdenis afnemen, men denke van ons wat men wille; maar zonder mijn verlof ontdekt gij aan niemand, tot welk volk wij behooren. Als de weldaden, die wij om ons heen verspreid hebben, de menschen geleerd hebben ons te achten en lief te hebben, dán wil ik dien sluijer afscheuren en zeggen: "Ziet, dit alles hebt gij aan een' Israëliet te danken!"

Een Marranen-figuratie, die alle conflictstof in zich droeg en daarop spitst de mise en scène zich toe.

Het meisje onderhield immers sociale contacten met "alle Dames-gezelschappen van hunne nieuwe woonplaats."

Vijf jaar lang ging dit goed. Toen kwam (gevolg van een nieuw belastingstelsel) een jonge belastingambtenaar roet in het eten gooien. De relatie tussen Sara da Cunha en deze heer Van Stofberg eindigde in een schandaal, dat de inleiding werd tot Sara's tragische, vroege door de tering begeleide levenseinde. De enige, die het joodse meisje tot op het allerlaatste moment haar vriendschap niet onthield, was de gouvernante ten huize van de Stads-Secretaris, Lotje Verschuur. Haar trouw werd beloond door de eenzaam achter gebleven vader, die al spoedig het Slot verliet, dat - met een lijfrente - werd geschonken aan Lotje Verschuur, wier latere echtgenoot Karel Hoornier (naar Robidé van der Aa's literair recept) dit verhaal opschreef, dat als manuscript (bestemd tot publicatie na Eleazars dood) onder Hoorniers nagelaten papieren werd gevonden. Mevrouw Hoornier zelf had voor het joodse meisje op het landgoed een gedenksteen laten oprichten. Op de ene zijde daarvan las men: DOOR BEWELDADIGDE VRIENDSCHAP AAN DE ASSCHE VAN SARA DACUNHA TOEGEWIJD. En op de andere: ZIJ STIERF IN DEN BLOEI DES LEVENS ALS EEN SLAGTOFFER DES VOORORDEELS.

Zeer verrassend tenslotte, dat Robidé van der Aa aan het slot al symptomen laat doorschemeren van een proto-zionisme!

"Toen, een jaar later, de Heer Dacunha in het Wapen van Amsterdam logeerde, en met zijnen correspondent aldaar de noodige beschikkingen voor eene langdurige reis maakte, was hij kinderloos. Eene uitterende ziekte had zijne lieve Sara van zijne zijde weggenomen, en zijn oude François was thans de éénige op aarde, die door banden van hartelijke genegenheid aan hem verknocht was; met dezen besloot Dacunha geheel Europa door te reizen, zijne verspreide geloofsgenooten op te zoeken, en zoo mogelijk een geschikt oord uit te vinden, waar hij deze om zich vereenigen, eenen afzonderlijken Staat, alleen door Joden bewoond, konde vestigen. Het is ons plan niet hem op deze togten te volgen, noch te ontwikkelen, hoe de winzucht zijner geloofsgenooten, evenzeer als de meer en meer wijkende vooroordeelen van de bestuurderen der Christen-Statens, zijn plan onoverkomelijke zwarigheden in den weg legden. De Joden toch ontvingen bijna overal meerdere maatschappelijke vrijheden, en hadden te lang uit elkan- der verspreid omgezworven, om dit nationaal volkskarakter te bezitten, dat noodig was, om in de onbaatzuchtige plannen van den edelen Dacunha te deelen."

Opmerkelijk aan het slot de discussie over de inhoud van het "manuscript" tussen de bewerker en het echtpaar Hoornier, waarin de vraag aan de orde wordt gesteld (door R.v.d.A.): "of het vooroordeel, dat men in het landstadje tegen de Joden koesterde, niet welligt eenigzins overdreven geteekend mogt zijn?" doch mijn vriend antwoordde, dat als men in het oog hield, welke vernederende bepalingen, ten opzichte der Israëlieten, nog in het laatst der 18de eeuw, in Europa, in vele Staten, bij de Lands-wetten waren vastgesteld; hoe hun op de eene plaats alle aandeel aan de burgerlijke regten ontzegd; hun, op eene andere, eene afzonderlijke des nachts afgeslotene wijk ter bewoning aangewezen was, dat men zich dan niet moest verwonderen, dat in kleine afgelegene steden, in het anders zoo liberale Nederland, zich vooroordeelen hadden genesteld, welke alleen de tijd vermogend was, langzamerhand te doen ophouden. "En waarlijk," dus vervolgde hij, "wij behoeven zoo ver niet naar bewijzen te zoeken, welke ons dagelijks kunnen overtuigen, dat er nog altijd sporen van die vroegere ongunstige denkwijze ten opzichte der Joden zijn overgebleven. Bezoek den Schouwborg slechts, en zie, hoe onze Dames het neusje verachtelijk optrekken, als het toeval haar naast een Jodinnetje plaatst. Zij zelfs, welke zoo weinig hooghartig zijn, dat zij eene Christin uit den burgerstand vriendelijk zullen toeknikken, zullen zich met eene Israëlietin, die tot de aanzienlijkste familiën behoort, vooral niet meer inlaten als hoogst noodzakelijk is, en, als zij het ontwijken kunnen, zich houden, alsof zij haar volstrekt niet kennen. Bij velen onzer sekse is het waarlijk weinig beter; ook zij moeten den Jood al als een' zeer gecrediteerd man kennen, om zich openlijk met hem te vertoonen; en hoe weinig worden zij tot de gemeenzame kringen der Christenen toegelaten! Zelfs in de groote handelsteden doet dit vooroordeel zijne kracht gevoelen, en ook dáár gelukt het slechts weinigen, voor zich, en nog minder voor hunne familiën, den toegang tot die plaatsen te verwerven, tot welke het lidmaatschap alleen de toelating kan verschaffen." Ik konde, helaas! dit niet wederspreken....."

Besluiten wij met een letterlijk fragment:

Sara. (Op een' smeekenden toon:) Geloof mij, Van Stofberg! ik bezweer het u, nimmer kan ik de uwe worden.

Van Stofberg. Wie verzet er zich tegen?

Sara. (Zacht:) De Godsdienst.

Van Stofberg. Wat heeft de Godsdienst met onze liefde gemeen? de tijd is voorbij, dat men zich aan die dwaasheden bekreunde, ieder ga zijn' eigen' weg, hetgeen ons niet kan beletten, elkander hartelijk en getrouw lief te hebben.

Sara. Dwing mij niet, Mijnheer! over uwe ligtzinnigheid te blozen; wat is de mensch zonder Godsdienst? wat kan er van de naauwste betrekking des levens van menschen worden, welke hunnen God op zoo verschillende wijze dienen, dat hetgeen de één voor waar houdt, door den anderen diep veracht en verworpen wordt?

Van Stofberg. Beminnelijke Dweepster! gij denkt inderdaad te ernstig over eene in mijne oogen onverschillige zaak. Buitendien behoor ik tot het verdraagzaamste kerkgenootschap, dat gij kunt aantreffen: ik ben Remonstrantsch.

Sara. (Eenige voetstappen terug tredende, op plegtigen toon:) En ik eene Jodin.

Als verpletterd stond Van Stofberg, op het vernemen van dit bericht, als aan den grond vastgenageld, zoodat Sara gelegenheid vond, zich te verwijderen; toen hij een' oogenblik later, weder tot zich zelven komende, haar met drift wilde volgen, trad de Heer Dacunha hem in den weg. "Geef u geene vergeefsche moeite, Mijnheer!" zeide deze, "mijne dochter ziet gij nimmer weder; doch volg mij naar het kasteel, en ik ben bereid, voorbij te zien, dat gij als een roover mijn erf zijt binnengeslopen, en de regten hebt vergeten, welke ieder vader op zijn kind heeft."

Van Stofberg. (In drift opstuivende:) Ik ben niet gewoon, mij door iemand ongestraft te laten beleedigen.

Dacunha. Jongeman! bedenk waar gij u bevindt, en tart de drift van een' beleedigd vader niet, welke de regelen der welvoegelijkheid te wèl kent, om aan iemand toe te staan, die jegens hem uit het oog te verliezen: verkiest gij mij niet te volgen, het staat u vrij; doch dan moet ik u verzoeken, hoe eerder hoe liever mijn erf te verlaten.

Van Stofberg. Ik ben Lands-ambtenaar.

Dacunha. Hier erken ik u als zóódanig niet.

Van Stofberg. Ik ben de minnaar uwer dochter.

Dacunha. Ik haar vader.

Van Stofberg. En als ik nu verklaar, niet te willen vertrekken!

Dacunha. Dan zult gij mij dwingen, u van de plaats af te zetten.

Van Stofberg. Verstout u niet mij aan te raken, armzalige Smous!

Dacunha. Schaamteloze indringer! mijn geduld is ten einde.

Bliksemsnel greep de stevige hand des verbolgen' vaders den krachteloozen jongeling aan, welke, eer hij het vermoedde, als eene veder, over een laag staketsel heen vloog, en juist in het mulle zandspoor onzacht nederviel, toen eene groep jonge lieden, van eene avondwandeling, naar de stad terug keerden. Zij barstten in schaterend gelach uit, over de zonderlinge verdrijving des inspecteurs, die, onder het uitbraken der verschrikkelijkste bedreigingen, zich aan hun gezigt onttrok.

Den volgenden dag was de geheele stad in opschudding: de jongelingen, die Van Stofberg, als een' vreemden indringer, welke hun overal den pas af-sneed, reeds sinds lang geen goed hart toedroegen, verzuimden niet, overal te verspreiden, op welk eene smadelijke wijze de Heer Dacunha hem zijne plaats had doen ontruimen; en de beleedigde inspecteur, wiens liefde in haat veranderd was, vertelde overal, dat de bewoner van het Kasteel een ellendige Jood was, die, in de hoop van onbekend te blijven, zich op dit afgelegen plaatsje had nedergezet. In het eerst was het, alsof de stedelingen het voor onmogelijk hielden, dat een man, zoo wèlgemanierd, zoo deugdzaam en weldadig als hun buurman van het Kasteel, tot de bij hen zoo verachte Joden-kaste konde behooren; doch weldra bekwam men daarvan de onloochebare verzekering. Verstomming was op aller gelaat te lezen, en de vroeger aan den Heer Dacunha betoonde achting verkeerde plotseling in haat; men zag er duidelijk een nieuw bewijs in voor der Joden zucht, om eerlijke Christenmensen te bedriegen.....

Literatuur: Jan ten Brink GESCHIEDENIS DER N.N. LETTERKUNDE I, 362 vermeldt R.v.d.A als de voornaamste medewerker van het sedert 1834 te Amsterdam verschenen MAGAZIJN VAN ROMANTISCHE VERHALEN. Hij behoorde anno 1837 tot de eerste GIDS-redactie, maar verdween daar spoedig van het toneel.

V "JOODSE" JEUGDINDRUKKEN

1. Nicolaas Beets (1814-1903).
2. François Haverschmidt (1835-1894).

Dat ook Hildebrand ons niet heeft vergeten, kon de lezer van de CAMERA OBSCURA al sedert 1839 weten. Des schrijvers ambivalentie terzake blijkt op meerdere plaatsen in zijn ongelijksoortig oeuvre. Juist in de confrontatie met die enkele geniale, gedoopte jood die hij meermalen ontmoette en die hem boeide, wordt de auteur zich de problematiek maar al te bewust.

In het Dagboek van de student Beets (H.E. van Gelder, Hildebrands voorbereiding, Bert Bakker/Daamen N.V./Den Haag 1956) komt een beschrijving voor van Beets' bezoek aan Da Costa. Meer dan de uitvoerige weergave van diens improvisatie "over de oorsprong der Hollandse taal", is van belang de daaraan voorafgaande typering van de persoon en zijn directe omgeving. Beets schrijft (pagina 165):

"'s Avonds een voorlezing van Da Costa, met groote belangstelling tegemoet gezien. Om half acht geleidde Heye mij naar zijne woning. Men liet ons in een ruim vertrek, suite van de voorkamer met wijd-geopende porte brisée. Beide vertrekken met smaak, ja rijk gemeubileerd. In de voorkamer hing een mansportret, levensgroot, door bekwame hand geschilderd van een jong man, waarschijnlijk niet van Da Costa's familie, gemerkt het eerder Noordsche van zijn voorkomen. In de suite verscheidene pastels, Rubens' afneming van het kruis; en Johannes de Dooper met het lam.

De toehoorders zaten voor het grootste gedeelte aan lange met groen laken gedekte en met schrijfgereedschap voorziene tafels, andere in de vensterbanken of op de aanwezige sofa's. Ik schatte hun getal op dertig. Onder hen Withuys en Brester (Lipman voor ditmaal afwezig).

Het geheel had een zeer fashionable, ja zelfs élegant voorkomen. Aan het boveneinde der lange aaneengezette tafels zat da Costa, zeer net in 't zwart gekleed. Da Costa is een klein man. Zijn gelaat is bleek, van de pokken geschonden, en niet schoon; evenwel interesseert het u. De Joodsche trekken zijn grootendeels, schoon niet geheel, uitgewischt en worden onder sommige omstandigheden, vooral wanneer hij met verachting spreekt, weder opgewekt. Zijn oogen zijn van een donkerbruin en levendig. Zijn haar kort, zwart en stug. Toen wij binnenkwamen, was hij reeds begonnen. Da Costa heeft juist die keelstem der Oosterlingen, die hen in staat stelt de "Ain" uittespreken. Hij spreekt zeer luid, of om het juister uitdrukken zeer hoog. Er is iets gillends en krijschends in zijn voordracht, dat in 't begin een onaangename indruk maakt, maar eindigt met een zeer overredende kracht op u uitte oefenen en belangstelling op te werken.

Hierover een enkele opmerking:

a. Laten wij de ontboezeming over de "keelstem der Oosterlingen, die hen in staat stelt de "Ain" uit te spreken" geheel voor Beets' rekening. Da Costa sprak ongetwijfeld deze medeklinker naar de wijze der Amsterdamse Sefardiem als ng uit. Beets etaleert hier met een kennis van het Hebreuws die aan de hand van de uitspraak van één enkele medeklinker althans niet hoog moet worden aangeslagen.

b. Dat de "Joodsche trekken" meer worden opgewekt "vooral wanneer hij (Da Costa) met verachting spreekt" wijst intussen op een in het oog vallende afstand van joden, die ook een enkele maal in de CAMERA kan worden geconstateerd.

Nicolaas Beets

Uit CAMERA OBSCURA, Haarlem Erven F. Bohn, 1839, pagina 68/69 en 19/20.

DE FAMILIE STASTOK zet in met een beschrijving van een diligence-reis die de Haarlemse student zojuist achter de rug heeft. Na een gedetailleerde tekening van zijn medegezelschap "van de achterste bank", vervolgt het verhaal (naar de eerste druk):

"Op de volgende had een Jodin gezeten, als een Oostersche edelsteen, gevat tusschen twee Christenen: zy verborg onder een groen nopjensgoed manteltjen een klein kind, dat al haar trots uitmaakte omdat het niet schreeuwde, zelfs niet toen zy het omstreeks half weg een schoone luur aandeed. Het kind nu was zeer klein, en had een zeer grooten dot in den mond. Van de Christenen, waartusschen zy gevat was, had de een een grooten rondglazigen zilveren bril, een zilveren cigarenkoker, een zilver potlood, een zilver horloge, benevens zilveren broek- en schoengespen, waaruit ik opmaakte dat hy een zilversmit was; en de andere een koperen doekspeld, een koperen tabaksdoos, en een koperen guirlande op zijn buik, waaruit ik besloot dat hy niet minder dan een banketbakker meester-knecht zijn moest.

De eerste haalde, daar er niet gerookt mocht worden, den zilveren cigarenkoker een paar malen uit den zak, alleen om 't vermaak te hebben van hem open te doen, er een zilver cigarenpijpjen uit te halen, en er nog iets in te zoeken dat er niet in was, maar dat, zoo 't er in was geweest, zeker beter te pas had kunnen komen dan het pijpjen, en hem vervolgens weer dicht te sluiten, na alvorens meergemeld pijpjen, eerst met het voor, en daarna met het achtereinde naar beneden er in gepast te hebben; de laatste stak uit den koperen tabaksdoos eene niet onaardige tijdpassering in den mond. De zilveren man had een groote neiging tot spreken; de koperen scheen er op gedecideerd geen mond open te doen. De Jodin had natuurlijk veel meer achting voor den zilveren; maar de zilveren was terughoudend voor de Jodin."

Op nóg een plaats in deze onbestreden best-seller onzer letterkunde, komt de jood om de hoek kijken. In KINDERRAMPEN wordt gesproken over een speciale "ramp uit het tranendal der kinderen": "het wisselen der tanden". In dit kader heet het:

"Laat ik je mond reis effen zien," zei Mama; "wat? een dubbelde tand?" en weg was uw vreugd! gy droopt af als of gy op een zware misdaad betrapt waart; waarschijnlijk zoudt gy onder uwe kwelling nestig en kribbig zijn tegen KEETJEN; het tulbandtjen zou geene bekoorlijkheden voor u hebben; de aardbeien geen smaak; en ge zoudt naar bed gaan en droomen van den tandenjood! Vergeefs beproefde gy achtereenvolgens alle huismiddelen: wiggelen met den vinger; bijten op een harde korst, die gy evenwel om eventuele pijn te vermijden in een gantsch anderen hoek van uw mond bracht; aanleggen van een draad garen, waaraan ge toch niet durfde trekken. De Tandmeester moest komen. Hy kwam, niet waar? de ijsselijke man. Hy had voor u de verschrikkingen eens scherprechters. Hy veinsde maar effen naar uw tand te voelen; hy trok er hem verraderlijk uit. Ondertusschen was deze slinksche streek een weldaad voor u, die voor alle volgende keeren verkeken was. - Spreek my niet van grootemensen jammeren. Zy halen niet bij deze."

Dr. J.H.J. Willems wees mij erop, dat in latere drukken de "tandenjood" blijkt vervangen door Tandmeester, de term die dus als tweede aanduiding in de CAMERA voorkwam. Bij onderzoek der talloze edities (de Stadsbibliotheek van Haarlem bezit ze alle!) kon ik de emendatie in de 14e druk voor het eerst signaleren. Deze dateert uit 1883.

Toen was in ons land reeds zeven jaar een andere bestseller in de roulering (al evenzeer pennevrucht van een populaire theoloog), waarin een joodse TANDMEESTER ten tonele wordt gevoerd. En hoe!

2. François Haverschmidt

Uit Familie en Kennissen, Schiedam, H.A.M. Roelants, 1876.

Om de zesde schets gaat het ons, die wij hier laten volgen (naar de eerste druk, pagina 93/103): DE TANDMEESTER.

"Ik heb hem gehaat, met een doodelijken haat. Dit is letterlijk waar, al is het schandelijk. Toen hij begraven werd had ik plezier: ik klapte in de handen.

Er waren verscheiden schilderachtige koppen bij, meende neef Kool, die ook voor het raam naar den stoet stond te kijken. Nu dat mag wel zoo geweest zijn. Vooreerst had neef er verstand van. Van hem is dat landschap dat bij ons in de tuinkamer hing en waarvan vader altijd zei dat men neef maar verdriet zou doen met het weg te nemen. Het stelde, geloof ik, het uitbreken voor van een veepest. Blijkbaar hadden de koeien die er op graasden de ziekte al onder de leden; en dat de vermoedelijke oorzaak van de kwaal in slechte voeding school en bedorven drinkwater, dat had de schilder duidelijk gemaakt door aan het gras de kleur te geven van groene zeep, en door een sloot op den voorgrond te vullen met slappe thee en veel melk. Maar ook afgezien van neefs gezag als beoefenaar der kunst neem ik aan dat er in de kromme neuzen, de donkere oogen en de pikzwarte, of vuurroode, baarden onder de vervaarlijke steken der dragers meer tekening zat dan in de breede maar onberispelijk gladgeschoren kaken (hoe scheert zoo'n pokdalig mensch zich toch zoo onberispelijk?) die niet zonder moeite boven de geweldige witte das van den afgescheiden kleermaker en groefbidder over ons uitkomen. En niettemin werkten de dragers uitsluitend op mijn lachspieren, terwijl zij daar twee aan twee voorbijtrokken. Misschien ook dat deze uitdrukking wel wat statig is. Althans toen de heele troep, bij het afdalen van de steenen brug voor ons huis, het om de lijkkoets bij te houden op een drafje zette (waarbij de oude Kallemozes nog onder de voeten geraakte, en Salomon Mug over hem heen, want het was vuil en glibberig op de straat), toen vooral had de optocht niets plechtigs, en ik gierde het uit, hoewel ik nu vind dat het niet te pas kwam. Neen het kwam niet te pas, en geen week later ook of ik had mijn verdiende loon: ik verging van de pijn.

Het geval wilde dat mijn gebit in een staat van overgang verkeerde en dat de beurt om plaats te maken voor een duurzamer opvolgster juist was aan een buitengewoon ziekelijke, maar met dat al radeloos hardnekkige kies. De natuur deed zeker haar best om de weerspanning uit den weg te ruimen maar dat langzame, dreinerige knagen begon mij te vervelen. Ik nam dus een griffel, behoorlijk geslepen, en stak die zoo diep ik kon in den gapenden muil van het kleine, onwillige monster. "Knap", zei de punt van mijn wapen en ik lag te krimpen als een afgestroopte paling in het zout.

"Daar heb je 't nu al," merkte moeder op. "Je waart zoo blij dat de arme Davidson dood is, en nu gaf je wat als hij je nog eens helpen kon." Ik wou dat zoo dadelijk niet toestemmen. Dokter Kramer zou de kies er ook wel uitkrijgen!

Dokter Kramer was niet lang geleden van de academie gekomen, woonde op kamers boven den banketbakker naast ons (een sierlijke naamplaat op de deur van den aparten opgang wees aan dat hij in al de drie vakken gepromoveerd was), had voorloopig niets te doen en zich, misschien ook dientengevolge, een paar malen verwaardigd met mij en mijn vriendjes een praatje te maken. Daarvoor mocht hij zich dan nu ook verheugen in mijn grenzeloos vertrouwen op zijn bekwaamheden. Eer moeder nog wist waar ik gebleven was bevond ik mij al op de trap van den dokter en een oogenblik later zat ik op een stoel in zijn studeerkamer, mij zelf afvragende of ik niet wat al te voortvarend geweest was. Nu was het dan ook wel om tot bezinning te komen. Mijn kiespijn ging er op staanden voet van over. Links en rechts doodshoofden en stukken van menschen op sterk water. Allerlei geheimzinnige machines, zeker om armen en beenen af te zetten. Aan den wand groote prenten van gevilde lieden, levensgroot en een en al bloed. Daarbij een lucht van spiritus, zeker van patienten, die van zich zelf gelegen hadden en die men maar met veel inspanning weer bijgekregen had. En dan de jonge dokter, met een bril op, die met tergende omslachtigheid een lampetkom en een glas water en een handdoek en zoo al meer bij elkaar zocht, en ik geloof dat hij er zijn chamber-cloak ook al bij uittrok, en toen kwam hij op mij af met iets van flikkerend staal duidelijk zichtbaar in zijn hand. O lieve deugd! al mijn andere tanden klapperden om het lot dat hun armen kameraad wachtte. En ik moest in mijn binnenste erkennen: neen dan deed Davidson, de gehate, de miskende, de in den dood nog door mij verguisde Davidson toch heelemaal anders!

Dat verscheen plotseling, zonder door eenig bewijs van zijn nadering reeds van te voren noodelooze angsten aan te jagen. Dat temperde den schrik over zijn onverwacht opdagen met een glimlachje en een - leugentje nu ja, maar een leugentje beminnelijker dan de naakte, koude waarheid. Niet dat banale: "ik zal je geen zeer doen!" O neen, dát behoefde Davidson niet eens te zeggen; dat sprak vanzelf. Hij had nog nooit iemand zeer gedaan. Maar deze keer zou hij niets doen. Hij kwam maar eens kijken hoe of de lieve kindertjes het maakten. Vanmorgen nog had hij tegen zijn vrouw gezegd: "Mevrouw Davidson," had hij gezegd, "ik verlang zoo om die lieve kindertjes eens weer te zien, die lieve kindertjes met die mooie tandjes: mooier tandjes zijn er in de heele stad niet! Daar mankeert nu niets aan, letterlijk niets, mevrouw Davidson." En wezenlijk, als ge wel niet eens een kleine ondervinding hadt opgedaan die u aan het twijfelen bracht of al die lievigheid wel echte munt was, gij zoudt, zonder dat uw hart er een oogenblik sneller om klopte, aan het zachte bevel (haast een vleierende bede) gehoor geven en "het mondje maar eens eventjes opendoen." Nu, ja denkt gij er dan toch aan om een beetje te beven terwijl de onschuldige wijsvinger naar binnen sluipt, aanstonds niet onwaarschijnlijk gevolgd door den nog onnoozeler duim. Doch als gij beven wilt, dan moet gij u haasten, want - kijk! de tand of de kies is er al uit! Gij wilt schreien maar gij lacht onwillekeurig. 't Is ook zoo gek! De gruwelijke, bloedige, langgevreemde operatie is reeds voorbij en het eenige wat u, niet noemenswaardig, hindert is een vreemde leegte in den mond, waar uw

tong, heel nieuwsgierig, maar niet ophouden wil haar neus in te steken. En dan de glorie van het uitgetrokken voorwerp te kunnen laten zien aan de heele familie, en op de school niet onmogelijk, en daar dan bij te snoeven dat men, natuurlijk, geen kik gelaten heeft! Misschien ook wel dat gij een tante hebt die u een dubbeltje geeft in den spaarpot voor iederen tand en een kwartje voor elken kies, die gij zoet laat trekken. Ik heb er zoo eene gehad, en haar naam is tot het huidige oogenblik bij mij in gezegende gedachtenis.

Maar om op meneer Davidson den tandmeester terug te komen, die oefende zijn vak uit op een wijze, waarvan dokter Kramer met al zijn academische titels geen greintje besef had. Dat losse kiezen en dubbele tanden niets voor hem waren, daarmee is trouwens weinig gezegd. Neen, maar ik heb hem zien, of liever hooren, werken op een soliede holle kies met drie massieve wortels, die het leven ondragelijk maakte van Arendje, onze binnenmeid. Lang nog heeft het gedrocht te pronk gehangen tusschen de beide ranen in de keuken, onder het spiegeltje waarin de meiden altoos haar muts terechtzetten als ze onverwacht een boodschap moesten doen, of als de loodgietersknecht naar de pomp kwam kijken. Menigen winteravond, terwijl de sneeuw buiten voeten hoog lag en de storm door den schoorsteen bulderde, mag die kies daar onder dat spiegeltje de altoos even boeiende stof hebben geleverd voor gesprekken waarbij de tijd omvloog, over afgebroken kronen, en wortels die met koevoeten moesten worden gelicht of die met nijptangen werden gekraakt. Dit is zeker: Arendje was eerst ontoonbaar, zóó'n dikke koon had zij en zóó'n berg watten en doeken lag over die koon. Van alles, dat spreekt, was geprobeerd voordat het eenige onfeilbare middel beproefd en de hulp gevraagd werd van dien ellendigen tandmeester. (De eigenlijke namen die zij hem gaf zal ik maar niet herhalen, doch de waarheid is dat niemand van ons kiespijn kon hebben of wij begonnen met op Davidson te schelden, alsof die het helpen kon dat wij, misschien met allerlei zoetheid, ons gebit bedorven hadden!) Nu Arendje had van alles geprobeerd: salie, een Spaansche vlieg achter het oor, eau de Cologne, jenever, eerst zonder en toen met peper en dan met het gezicht boven een gloeiende test. Maar jawel, alles om het even. Doch daar komt Davidson op zijn maandelijksche inspectie van de kinderen, en verneemt binnen wat er in de keuken voorvalt. Terstond hooren wij hem naar achteren gaan en in het volgend oogenblik stuiven Na, de andere meid, en Jaan het kindermeisje, den tuin in met de schorten voor de ooren. Nu wordt mij de verzoeking te sterk. Ik sluip naar de gesloten keukendeur. Daar achter het diepe steunen van iemand die onlijdelijke pijnen uitstaat. Dan de zachte, geruststellende stem van den gevreesden, den miskenden, den bewonderenswaardigen Davidson. Volgt een geheimzinnig geschuifel, met een stoof naar het wel lijkt. Arendje die angstig smeekt: "och neen, meneer, asjeblieft niet." Een gil! IJzingwekkend. Maar meteen ook weer Davidson, gemoedelijk, goedig, alsof er niets gebeurd is. "Spoel maar eens, meisje," zegt hij, "je bent hem al kwijt!"

Je bent hem al kwijt! En geen vijf minuten was het geleden dat Jaantje den tandmeester opengedaan had!

O als ik daar weer aan denk dan vraag ik opnieuw: hoe konden wij hem toch zoo doodelijk haten, den redder in den nood, den voltrekker zeker van bloedige vonnissen, maar op een manier die er geheel het karakter van een bloedig vonnis, althans van een vonnis aan ontnam? Neen, ik druk mij niet te sterk uit als ik zeg: hij ontgoochelde ze ons, de onbruikbare

tanden en lastige kiezen, en terwijl hij ons als een andere Bamberg op een gemakkelijken toer scheen te onthalen, zette hij zonder dat wij er iets van merkten al wat er scheef in onzen mond wou groeien in minder dan een ommezien recht op zijn plaats. Hoe het komt dat mijn gebit ook nu nog, na een half menschenleven dienst gedaan te hebben, vast aaneengesloten in het gelid staat als een peloton Pruisische soldaten, en dat terwijl de tanden van mijn vriend Sander den lossen slinger vormen van Hollandsche schutters die op de markt voor den burgemeester defileeren? Vanwaar dat ik gerust kan schateren maar Dolf lacht niet of ge krijgt een afgebrand dorp te zien? Waar het aan ligt dat Lucas met zijn ingevallen mond wel tien jaar ouder lijkt dan ik en we schelen toch heusch maar tien maanden dat ik ouder ben? Waarom Simon mij benijdt als ik zijn naam uitspreek zonder te lispelen? En hoe te verklaren dat ik abrikozenpitten kraak terwijl Hein geen raad weet met een simpel waterkadetje? Dit alles en zoo veel meer is het werk van u, weldoener mijner jeugd, edele Davidson, wiens dood ik in mijn verblindings gezegend heb, en ik wist niet dat zoo gij wat langer geleefd hadt ook die eenige kies, wier gemis ik nu moet betreuren, voor mij gespaard zou zijn! Want ik mis er ééntje. De plek waar Dr. Kramer mijn geloof in zijn kunst verspeelde, de onzalige plek waar hij, met jeugdig vuur en jeugdige onhandigheid, mij folterde tot ik er onder dacht te bezwijken, die plek en die alleen is woest en ledig gebleven. En toch nog eens, Davidson, ik haatte u! Heviger dan den kweekeling die mij de kniekers afnam waarmee ik speelde onder schooltijd, standvastiger en openlijker dan dien schoenlapper die zijn gebroken glasruit op mij wreekte met zijn spanriem. Want ik wond er geen doekjes om als ik van mijn hobbelpaard af moest of voor het front mijner troepen werd weggehaald om voor den tandmeester te verschijnen. Dan fonkelde mijn oog van machteloze woede! Machteloos? Ik heb hem in zijn vinger gebeten, zijn vinger waarmee hij mij kwam zegenen! Doch hij trok het zich niet aan, hoewel hij zijn vinger ijlings terugtrok. Of ik al leelijk tegen hem deed, hij bleef er dezelfde om. Altijd vriendelijk, altijd weldadig. Eens kuste hij mij. Toen had ik hem kunnen worgen.

Ik weet dat ik niet alleen gestaan heb met mijn haat. Al de jongens, al de meisjes verfoeiden hem. Of onze verwenschingen zijn dagen hebben verkort? Er is een stil vermoeden bij mij, - heeft men het mij verzekerd? - dat hij veel van kinderen hield, dat hij een lieve vader was voor de zes knaapjes die hem allen in zijn edel, zijn verguisd vak zijn opgevolgd (de jongste, de meestbelovende van den aanvang af, is thans hofdentiste van Z.M. den Koning). En zoo stel ik mij hem dan voor, 's avonds thuisgekomen in zijn nederige woning (die ik nooit voorbijging dan met verhaaste schreden) en hij beschouwt de sporen in zijn wijsvinger van de kindertandjes die hem dien dag weer gebeten hebben en - hij verheugt zich als hij ziet dat de sporen diep zijn want, denkt hij, zoo bijten slechts stevige tandjes. Neen, het opkomend geslacht zal den mond niet angstig behoeven dicht te houden! Van de jongelingen zal men kunnen zeggen: hun tandjes zijn als leeuwentanden, baktanden hebben zij eens ouden leeuws, en der jonkvrouwen tanden zullen zijn gelijk een kudde schapen die opkomt uit de waschstede. Hoe glimlacht Davidson terwijl hij zich terneerlegt om te slapen! Zoo mag hij hebben geglimlacht toen hij insliep voorgoed. Waar ze hem heengebracht hebben weet ik niet. En al wees men mij zijn zerk, ik zou het Hebreuwsche opschrift niet kunnen ontcijferen (er staan zeker geen klinkers bij). Doch in mijn gedachten lees ik op den steen dit woord van zijn wijzen volksgeenoot Sirach: "Te zijner tijd verdraagt de lankmoedige en blijdschap is zijn vergelding."

Tot zover Haverschmidt, integraal - teneinde geen enkel facet een verkeerd accent op te dringen!

Zou de lezing van deze novelle Beets tot zijn variant hebben geïnspireerd? Voor hetzelfde geld had Haverschmidt Tandenjood mogen hanteren, dat hij zeker in de CAMERA zal hebben gelezen.

Deze tekst is doordrongen van een mythische angst voor een duivelse figuur die met "de" JOOD der eeuwen wordt geïdentificeerd. Vergelijk in het Gronings: BOESJEUDE. In jeugdindrukken die er niet om liegen.

Citeren wij ter adstructie Heines brief aan Moses Moser van 28 juli 1826:

"Wie tief begründet ist doch der Mythos des ewigen Juden! Im stillen Waldthal erzählt die Mutter ihren Kindern das schaurige Märchen, die Kleinen drücken sich ängstlicher an den Herd, drauszen ist Nacht - das Posthorn tönt - Schacherjuden fahren nach Leipzig zur Messe. - Wir, die wir die Helden des Märchens sind, wir wissen es selbst nicht. Den weissen Bart, dessen Saum die Zeit wieder verjüngend geschwärzt hat, kann kein Barbier abrasiren."

Jeugdindrukken! Want de in 1876 gepubliceerde tekst gaat terug op de vroegste ervaringen, die Piet Paaltjens hebben geïnspireerd. Zien wij af van een verloren gegaan jeugdpoëem op verdronken poesjes dan kunnen wij wat de bewaard gebleven handschriften betreft zonder aarzeling R. Nieuwenhuis volgen (in diens DE DOMINEE EN ZIJN WORGENGEL, 1964):

"Het oudste is echter een gedicht op de pijnlijke kies van zijn zuster. Het is gedateerd 16 december 1848. Haverschmidt was toen bijna veertien."

En in DE KIES treffen wij de tandarts voor het eerst aan in de ons uit de CAMERA bekende nomenclatuur:

Lang laat de tandenjood zich wachten,
Want hij was uit de stad;
Lang zaten wij naar hem te smachten,
Toen hij onz' woning binnentrad.

Nu grijpt hij ras met leeuwenmoed
Mijn zusters kiesje aan,
En onder een stroom van bloed,
Is 't kunststuk reeds gedaan.

Zo werd mijn zuster Adriane
Verlost van hare pijn,
Zo stort zij nu dan niet meer trane,
En kan weer vrolijk zijn.

De "tandenjood" als verlosser, dat wel. Ook een kwart eeuw later wordt de bekwame Davidson niet anders gezien. Maar is er sterker bewijs aan te voeren voor de discriminerende beeldvorming? De duivel en de verlosser - een geheimzinnig samenspel van ondoorzichtige krachten. Heeft de subtiel voelende Haverschmidt daarvan dan niets gevoeld? Natuurlijk heeft hij dat. Ook bij hem de ambivalente problematiek t.a.v. joden. Twee citaten naar Dyserinck. Als de Leidse student bewust kiest voor de theologie heet het:

"Vroom en rijk in liefde te worden - dat bleef het schoone doel, hetwelk mij van den aanvang af heeft toegelachen. Niets vond ik natuurlijker dan de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan, die vergat om te vragen of de arme, gekwetste, dien hij aan den weg vond liggen, soms ook een Jood was. Dien braven kerel na te volgen, die toch niet gedoopt was, dat scheen mij de heerlijkste opvatting van het Christendom als de liefelijkste levensbestemming van een mensch, daarin anderen, daarin als leeraar en herder zijn gemeente voor te gaan."

Pagina 76, naar een epistolair getuigenis:

"Ik ben stomp gecatechiseerd. Ik heb de jongens trachten te beduiden, waarom Cyrus de Joden naar hun land liet trekken. Het wou hun maar niet klaar worden. Hoe meer ik het hun uitlei, des te slaperiger werden ze. Ik deed een beroep op hun geweten. Toen begon er één te snorken! Soms denk ik wel eens: had Cyrus de Joden maar gehouden, dan waren wij met eere van hen af geweest. Maar ik beken, straks komt mijn betere natuur weer boven."

De student Haverschmidt had (zelfs) (natuurlijk) joodse vrinden, dat domme argument van goijem en joden om iemands houding tegenover "de" joden af te meten en te mitigeren.

Twee ervan worden door Dyserinck met name genoemd: Jacques Philips uit Zaltbommel en H.D. Levyssohn Norman. Ter gelegenheid van de gouden bruiloft van diens ouders, 16 april 1884, maakte hij een gedicht, dat in facsimile staat afgedrukt in Dr. Jan ten Brinks folio uitgaaf: Nederlandsche letterkundigen "François Haverschmidt".

In de nalatenschap (te Leiden) bevindt zich een "Fragment" gebleven Levens(s)chets van deze Levyssohn Norman, dat vanuit joods-problematisch gezichtspunt waardevol mag heten. François legt de vinger op diens terughoudendheid:

".....Doch, blijkt uit het een en ander voldoende, hoe fideel student te zijn Levyssohn alles behalve onverschillig was, een zekere bescheidenheid of bedachtzaamheid hield hem terug uit den voorsten rang. Treffen we daarvan misschien niet ook de sporen aan in een bijdrage (de eenige, door hem ooit gegeven tot het Mengelwerk van den Studenten Almanak), en onder den titel van "Bluffen" te vinden in dien voor het jaar 1855 (bladz. 126-134)?"

Piet Paaltjens voelde kennelijk iets aan ook van het sociale aspect in het joodse vraagstuk, speciaal in de studentenwereld, ook en vooral te Leiden! Dat de latere Haverschmidt in de tekst van DE TANDMEESTER heeft "gewerkt", kan worden vastgesteld aan de hand van het manuscript (gedateerd: Januari 1874). De titel luidde aanvankelijk "Onze" tandmeester. Van de andere (vaak curieuze) varianten vermeld ik, dat Salomon Mug aanvankelijk de voornaam Levi droeg. Wat moet dat nu weer betekenen? Van de passus van de tandarts die in zijn vinger wordt gebeten, luidde de oorspronkelijke lezing: "Doch hij trok het zich niet aan, hoewel hij zijn vinger TOCH SNEL (later doorgehaald) ijlings terugtrok...." Voer voor psychologen. Het motto aan Sirach ontleend, is in de afgedrukte tekst gehalveerd. Weggelaten werd aan het slot: "Hij houdt zijn woorden in en veler lippen verkondigen zijn verstand."

Opvallend daarnaast, dat in de gepubliceerde versie aan het begin nóg één wijziging werd aangebracht. Luidde de aanhef eerst: "Ik heb hem gehaat, met een doodelijken haat. Dit is letterlijk waar, al is het schandelijk....." - in latere drukken (ik citeer naar de vijfde) is schandelijk tot SCHANDE verhevigd.....

Een touchant detail aan het slot.

In hetzelfde FAMILIE EN KENNISSEN wordt onder IK HEB EEN WONDERLIJKEN DROOM GEHAD gesproken over "Keesje die nooit op school gegaan had en nooit in de kerk was geweest (behalve ééns toen hij hoorde dat er gratis bijbels uitgedeeld werden, en toen hij er een gekregen had ging hij er regelrecht mee naar den boekenjood en de jood gaf er hem vijf centen voor en Keesje trakteerde zich bij de oliekoekenvrouw)....."

Dat Keesje later in de hemel kwam is voor ons bijzaak. "Den boekenjood" - dat is duidelijke taal - "en de jood gaf er hem (het Nieuwe Testament inbegrepen) vijf centen voor....."

Opvallend dat dit aspect in de letterkundige monografieën over de populaire, zwaarmoedige predikant nooit werd opgemerkt, laat staan aan de orde gesteld.

Tandenjood niet bij VAN DALE 1961; wel handhaven zich daar hardnekkig: a. Boekenjood "joodse handelaar in oude boeken". Uit onze eeuw stamt trouwens een moraliserend christelijk-zachtmoedig boekje (Nijkerk, Callenbach s.a.) van Wilhelmina Riem Vis getiteld LEVI DE BOEKENJOOD (met sprekende afbeelding op het omslag).

b. Brillenjood (denk aan Bruno Daalberg) "joodse koopman in brillen; (minacht.) opticien..." (!)

Bij nader onderzoek vond ik nog in een toneelstuk DE SCHOORSTEENVEGER PRINS EN DE PRINS SCHOORSTEENVEGER ("Naar het Fransche") - Rotterdam 1795 - een figuur Postichi "als een Joodsch Tandmeester, hij spreekt het Hollandsch met een Joodsch accent uit, egter niet te sterk noch op een belachelijke wijze."

Literatuur: Voor Beets verwijs ik naar mijn artikel BEETS OVER DA COSTA in LEVENDE TALEN, juni 1957 (323/325).

De nalatenschap van Haverschmidt bevindt zich in de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden. Dr. A.A. van Rijnbach bezorgde een inventaris, die is afgedrukt in haar HANDELINGEN 1930-1931, 1932/1933. Hans van Straten (NAGELATEN SNIKKEN, 1961 - een vermeerderde tweede druk in 1970) en R. Nieuwenhuis (DE DOMINEE EN ZIJN WORGENGEL, 1964) hebben daaruit geput. Ook de door mij in de discussie gebrachte stukken zijn daaraan ontleend.

De biografie van Joh. Dyserinck (1908) was - mede door zijn anecdotische inbreng voor ons van betekenis.

Volledigheidshalve noemen wij tenslotte:

S.E.E. van Gilse, DE FIGUUR VAN F.H., 1955 en

Ed. A. Serrarens, DE DICHTER-PREDIKANT F.H., 1955.

Het citaat uit Heines brief aan Moses Moser naar Friedrich Hirth, HEINRICH HEINE BRIEFE, I, Mainz 1950, 285. Vgl. ook deel IV (ERSTER KOMMENTAR-BAND), 138: "Mythos des ewigen Juden: Schon in den "Jüdischen Merkwürdigkeiten" von Johann Jakob Schudt (Frankfurt/Main 1714-1717, Bd. 1, S. 490 f.) wurde der "ewige Jude" als Symbol für das zur ewigen Wandschaft verdammte jüdische Volk aufgefasst. Die eigenartige sinnliche Vorstellung, die Heine von dem ewigen Juden besasz: der Saum oder die Spitze seines weissen Bartes scheine sich wieder verjüngend zu schwärzen, wurde er sein Leben lang nicht los: sie zeigt sich in der "Stadt Lucca", im "Jehuda ben Halevy" und in den "Erläuterungen zum Doktor Faust."

VI JOODSCHE ZANGEN

Beets en Byron (1788-1824).

Byron: HEBREW MELODIES

Deze poëzie werd geschreven "at the request of my friend, the Hon. Douglas Kinnaird, for a Selection of Hebrew Melodies, and have been published, with the music, arranged by Mr. Braham and Mr. Nathan." Gedateerd dit ADVERTISEMENT, January, 1815.

De gedichten bleken al spoedig een ware inspiratiebron voor vele negentiende-eeuwse poëten, ook in Nederland. Nicolaas Beets vertaalde ze onder de titel JOODSCHE ZANGEN en leverde daarmee een bijdrage tot het fenomeen jood in onze Nederlandse literatuur. Het abstracte FENOMEEN wel te verstaan. Want wat Beets via Byron inspireerde, dat kon in de diligence zo maar wijken voor een jodin van vlees en bloed, die ondanks haar Oosterse edelsteen-facetten niet zonder conventionele risjes-trekjes wordt afgeschilderd. Ofwel voor de TANDENJOOD, die dan later werd gefatsoeneerd.

Maar hoe dan ook, in bewerkingen naar Byron kon van enige ontsporing geen sprake zijn. Zulke innige poëzie sprak dan ook tot joden als Heine en Isaac da Costa, die daarin de innerlijke steun vonden voor hun positieve, romantische joodse attitude, waarmee ze - gedoopt, maar nochtans "nationale" joden - zich eigenlijk niet goed raad wisten. Noch bij de christenen, die hen bij voortduring confronteerden met het blijkbaar onoplosbare probleem. En evenmin bij joden, die hen hadden afgeschreven.

Da Costa "volgde vrij" een fragment van Byrons CAIN, doervlochten deze tekst met oorspronkelijke reien, waarvan er een - de laatste ("Wegen Gods! hoe duister zijt gij...") - tot in kerkelijke gezangboeken doordrong. Aspecten van "joodse" romantiek komen terloops uit de grondverf. En om tot de kern der jodenheid te komen: CAIN werd in onze eeuw door de dichter Tschernichowski in het modern Hebreeuws vertaald. Eerder vertaalde de erudiet S. Mandelkern de Hebrew Melodies in een 19e eeuws Has-kala-Hebreeuws (Leipzig, 1890) dat welluidend klinkt en de sfeer van het origineel voortreffelijk doet uitkomen.

Dat kan men zonder meer niet getuigen van Beets' Nederlandse "overzettingen", waaraan de dichter jarenlang heeft geploeterd. Na in 1835 en 1837 met eerste proeven te hebben gedebuteerd, volgde in 1848 een gezamenlijke herdruk van alle NAVOLGINGEN VAN LORD BYRON. De bewerker vat te zijn taak niet licht op:

"Bij de vergelijking dezer nieuwe uitgave met de vroegere (1835, 1837) zal het misschien dezen of genen eenigszins verwonderen, dat ik nog heden zooveel moeite heb willen ten koste leggen aan de herziening van een arbeid, dien ik zeker verre zou zijn van nog te willen opzetten. Doch deze moeite, die men zich intusschen niet al te groot moet voorstellen, is mij eensdeels uitspanning en spelende oefening van den geest geweest, andersdeels beschouwde ik ze als een soort van letterkundige plicht. 't Scheen mij niet geoorloofd het werk van voor veertien, vijftien jaren nu door mijn handen te laten gaan zonder wegneming dier gebreken, die ik er al te duidelijk in zag, of zonder althans een poging aan te wenden om de schade te verkleinen, die erge misslagen en gebrekkige, versificatie aan de eer van het oorspronkelijke en aan de eer der Hollandsche taal hadden toegebracht; zonder, in een woord, het tot dien trap van volkomenheid te brengen, waartoe ik mij in staat gevoelde."

Deze tekst van 1848 vindt men sedert 1874 in de diverse uitgaven van de DICHTWERKEN VAN NICOLAAS BEETS terug. Waarbij ik aandacht vraag voor de titel JOODSCHE ZANGEN (i.p.v. HEBREEUWSCHE).

Besluiten wij met een karakteristiek van Byron, naar Gustav Karpeles: GESCHICHTE DER JÜDISCHEN LITERATUR, 1909, II 444:

"Es war natürlich, dasz der erste Dichter der modernen Weltschmerzpoesie auch zuerst diesem Judenschmerz seine innigsten Lieder geweiht hat; Lord Byrons Hebrew Melodies, ursprünglich für einen Jugendfreund, den jüdischen Komponisten Isaac Nathan, gedichtet, schlugen den Ton an, der die Poesie des Judentums in Spanien, wie in Frankreich und Italien das ganze Mittelalter hindurch erfüllt hat.....

Nicht weniger erklärlich war es, dasz dieser Ton einen mächtigen Wiederhall in dem Herzen eines deutschen Weltschmerzsängers gefunden hat, der diesem ungestillten "Judenschmerz", dessen Risz durch seine eigene blutende Seele ging, manch' innig heisze Liederträne geweiht hat. Ach Heinrich Heine's Hebräische Melodien sind aus dieser Empfindung hervorgegangen. Sie gehören zu den Reifsten, was seine Poesie geschaffen; sie sind ein "düsteres Martyrerlied", das er gesungen, als der Geist der jüdischen Geschichte sich ihm offenbart und er einen Blick in die vieltausendjährige Leidensgeschichte seiner Ahnen getan hat."

Uit Dichtwerken. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1878, I pagina 137/148.

IN SCHOONHEID WANDELT ZE.

In schoonheid wandelt ze, als de Nacht
Aan onbewolkte starrenbogen;
Des donkers ernst, des middags pracht
Vloeit saam in haar gelaat en oogen,
En mengt zich tot dien malschen gloed,
Waar 't blinkendst licht voor onderdoet.

Eén toetsje hier, één lichtje dáár,
Zou 't lieflijk evenwicht, geboren
Uit schaduwen van lokkig haar
En blinkende gemoedsrust, storen
Op 't kalm gelaat, waar alles toont
Wat zuiver ziel die borst bewoont.

En zoo een blosje, een lachje, een traan
Dien mond, die wangen heeft betogen,
Wat duiden zij dan goedheid aan,
Met zacht, aandoenlijk spraakvermogen?
Wat dan een ziel vol kalm geduld,
Een hart van liefde en vreê vervuld?

SHE WALKS IN BEAUTY.

I

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies;
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes:
Thus mellow'd to that tender light
Which heaven to gaudy day denies.

II

One shade the more, one ray the less,
Had half impair'd the nameless grace,
Which waves in every raven tress,
Or softly lightens o'er her face;
Where thoughts serenely sweet express,
How pure, how dear their dwelling-place.

III

And on that cheek, and o'er that brow,
So soft, so calm, yet eloquent,
The smiles that win, the tints that glow,
But tell of days in goodness spent,
A mind at peace with all below,
A heart whose love is innocent!

WEEN OVER 'T VOLK.

Ween over 't volk, dat weenende aan Babels stroom;
Hun heiligdom is woest, hun land een droom;
Geen harplied zelfs beklaagt hun treurig lot;
Godloosheid troont ter woonplaats van hun God.

Waar wascht gij ooit de voeten, wreed verscheurd?
Wanneer zal 't lied weer zoet zijn in uw ooren,
En Sions harp, met vrije hand gebeurd,
Het harte weer doen hupplen als tevoren?

Waar zwerft gij heen in uwen aanschijns zweet?
Hoe zult gij ooit ontkomen aan uw leed?
De tortel heeft haar nest, zijn hol de vos,
Elk volk zijn land - een graf het Isrel Gods!

OH! WEEP FOR THOSE.

I

Oh! weep for those that wept by Babel's stream,
Whose shrines are desolate, whose land a dream;
Weep for the harp of Judah's broken shell;
Mourn - where their God hath dwelt the godless dwell!

II

And where shall Israel lave her bleeding feet?
And when shall Zion's songs again seem sweet?
And Judah's melody once more rejoice
The hearts that leap'd before its heavenly voice?

III

Tribes of the wandering foot and weary breast
How shall ye flee away and be at rest!
The wild-dove hath her nest, the fox his cave,
Mankind their country - Israel but the grave!

JORDAAN! UIT U.

Jordaan! Uit u drenkt Amalek zijn kemelen;
De heiden brengt op Sion d'afgoôn eer;
Op Horeb buigt de Baalaanbidder neer -
En daar zelfs zwijgt de donder van Gods hemelen!

Heer! waar uw hand de Taaflen heeft beschreven,
Uw schaduw op uw volk is afgedaald,
Uw heerlijkheid, van vuur en vlam omstraald,
Gijzelf - wien nimmer mensch kan zien en leven!

O laat uw toorn in bliksems nedervaren!
Wring zwaard en spits uit des verdrukkers hand.
Hoe lang vertreedt de dwingland reeds uw land!
Hoe lang ontbreekt het vuur op uw altaren!

ON JORDAN'S BANKS.

I

On Jordan's banks the Arab's camels stray,
On Sion's hill the False One's votaries pray,
The Baal-adorer bows on Sinai's steep -
Yet there - even there - Oh God! thy thunders sleep:

II

There - where thy finger scorch'd the tablet stone!
There - where thy shadow to thy people shone!
Thy glory shrouded in its garb of fire:
Thyself - none living see and not expire!

--

III

Oh! in the lightning let thy glance appear;
Sweep from his shiver'd hand the oppressor's spear!
How long by tyrants shall thy land be trod?
How long thy temple worshipless, Oh God?

JÜDISCHES LEXIKON, 1927 (I, 1257):

"Als Dichter nahm B. die Schönheit der j. Welt voll in sich auf, als Politiker der Freiheit wünschte er die Freiheit der J. wie die aller Menschen. Klingen doch sogar in den Hebrew Melodies Zionistische Wünsche leise an in dem innigen Lied "On Jordan's Banks"."

SAUL.

De tooverrede heeft geboden:
"Verschijn, o geest van Samuel!
Verlaat de stilte van de dooden!
Vorst! zie den Ziener Isrels wel!"

De grond sparde op. Hij stond, in 't midden van een kring
Van neevlen; 't licht des daags bleekte op zijn nadering.
De dood staarde aaklig uit zijn strakke en glazige oogen;
Zijn uitgedorde hand was, zichtbaar, zonder bloed;
Als blank gebeente glom de ontbloote voet.
Van lippen, die zich niet bewogen
Tot spraak of adem, wederklonk
Zijn stem, hol als de wind uit een spelonk;
De koning zag hem, stortte neder, -
Zoo velt een bliksemstraal den ceder.

"Waarom wordt mijn rust gestoord?
Welke stem heb ik gehoord?
De uwe, o Koning? Dien ge aanschouwt,
Ziet gij bloedloos, stijf en koud.
Dus ben ik, en dus wordt gij,
Als gij morgen komt tot mij;
Dus wordt gij, en dus uw zonen,
Als zij, vóór weer de avond daalt,
Met u in de stilte wonen
Van het graf, voor u bepaald.
Vaar dan wel, nog voor een nacht!
Morgen ligt uw gansch geslacht,
Met doorboorde borst ter aarde,
Sterft gij van uw eigen' zwaarde,
Storten kroon en takken neer,
En geen huis van Saül meer!"

Bij dit Saul-beeld verwijs ik naar de literaire belangstelling, die vooral deze ridderlijke koning in de Europese Romantiek (maar ook reeds daarvóór) genoot. Vgl. De Lamartine's "Saül", dat ook bij ons zeer populair was. Met name de hier bezongen ENDOR-scène (J.J.L. ten Kate!). Vgl. voor dit speciale thema in zijn betrekking tot de Franse literatuur: M.A. Thiel La figure de Saül et sa représentation dans la littérature dramatique Française. H.J. Paris, Amsterdam - 1926.
Dat de directe invloed van Byron en die van De Lamartine beide als inspirerend door de Nederlandse Romantiek werd gevoeld, blijkt uit een gedicht van Mr. H.A. Spandaw in de NED. MUZENALMANAK voor het jaar 1838, getiteld BYRON EN DE LAMARTINE.

BELZAZARS GEZICHTE.

Van zijn satrapenstoet
Omringd, zat daar de koning;
De lampen spreidden gloed
Bij stroomen door zijn woning
't Gewijde vaatwerk blonk
Voor 't oog van die er brasten;
Jehova's tempelpronk
Moest heidenen vergasten.

Maar in dat dartel uur,
Bij 't schitteren van de wijnen,
Daar zag men op den muur
De hand eens mans verschijnen.
Een enkle hand, niets meer,
Bewoog zich voor elks oogen;
Vier woorden schreef zij neer,
En dreigde en was vervlogen.

De koning, bleek van schrik,
Doet straks den feestgalm stillen;
Staroogend staart zijn blik,
Zijn stem en knieën trillen.
"Mijn wijzen! treedt hervoort!
Genaakt, mijn wichelaren!
Wat koningsvreugde stoort
Moge uw mond verklaren!"

De wijzen staren 't aan -
Hun wijsheid moest bezwijken!
Het schrift blijft onverstaan
En onheilspellend prijken.
Dit raadsel is te hoog,
Te machtig veel zijn sommen!
De zieners sluiten 't oog,
De wichelaars verstommen.

Een vreemde in zijn paleis,
Een balling, jong van jaren,
Verneemt des konings eisch,
Hij kan Gods schrift verklaren;
Hel blonk der lampen pracht,
Luid heeft hij 't schrift gelezen;
Hij las het in dien nacht,
Des morgens was 't bewezen,

"Belzazars tijd is daar!
Zijn koninkrijk verslonden!
Hij, aan Gods evenaar
Getoetst, te licht bevonden!
Het graf, zijn rijk voortaan!
En lijk-, voor staatsiekleeden!
Zijn troon, den Perziaan!
Zijn grootsche stad, den Meden!"

OP DEN DAG DER VERWOESTING VAN JERUZALEM DOOR TITUS.

Van den top des laatsten heuvels, die naar Salems hoogten ziet,
Zag ik u, eens heilig Sion! deel van Rome's rijksgebied.
Ach, uw laatste zon ging onder en de vuurgloed van uw val
Antwoorde op den laatsten oogblik, dien ik opsloeg naar uw wal.

O, Hoe zocht die blik uw tempel, hoe mijn vaderlijken wand!
Hoe vergat ik voor een oogwenk mijn aanstaanden slavenstand!
Maar wat trof er dan uw lijkvuur, kronklend langs uw tempelboog,
En de vastgeklonken handen - tot geen wraak in staat - mijn oog?

Op zoo menig blijden avond, als ik van den heuvel zag,
Kaatste uw vest de laatste scheemring lieflijk weder van den dag
En ik zag des tempels tinnen schittrende in den schoonen glans,
Die den heiligen berg omringelde als een purpren stralenkrans.

En daar stond ik op den bergtop, en daar zag ik tot u neer, -
Maar ik zag de blijde scheemring niet versmelten als weleer;
O, Had in haar plaats de bliksem lucht en wolkgespan gekloofd,
Waar de donder losgebarsten boven des verwoesters hoofd!

Maar der heid'nen zwaard zij machtig, - nimmer zullen valsche goën
't Lieflijk heiligdom ontwijden, dat Jehova koos ter woon;
En, hoe door heel de aard verworpen, hoe vernederd, hoe veracht,
Isrels hulde, o God der wrake! blijft slechts u, slechts u gebracht.

Literatuur: Tj. Popma, Byron en het Byronisme in de Nederlandsche letterkunde, Amsterdamse dissertatie, 1928. Speciaal het 7e hoofdstuk DE VER-TALERS VAN BYRON.

In OVER JOODSE ROMANTIEK (LEVENDE TALEN, april 1956, pagina 125/136)
een inleidende beschouwing van mijn hand over de sfeer van deze periode,
toegespitst op Heine.

Deze over Byron in zijn brief aan Rudolf Christiani van 24 mei 1824:

"Während ich dieses schreibe, erfahre ich, dasz mein Vetter, Lord Byron, zu Missolungi gestorben ist. So hat auch dies grosze Herz aufgehört zu schlagen! Es war grosz und ein Herz, kein kleines Eyerstöckchen von Gefühlen. Ja, dieser Mann war grosz....."

Naar Hirth Heine Briefe I, 167.

De Byron-teksten naar POETICAL WORKS ed. by Frederick Page (a new edition, corrected by John Jump), Oxford University Press 1970.

VII HEBREEUWINNEN

1. A. Bogaers (1795-1870).
2. A. Winkler Prins (1817-1908).
3. P.A.M. Boele van Hensbroek (1853-1912).
4. C.D. Viehoff.

1. A. Bogaers

Uit Jochébed, DICHTSTUK, Haarlem, A.C. Kruseman, 1861.

Dat de Byroniaanse MELODIES het joodse vrouwen-imago ook in onze letterkunde hebben beïnvloed, kan gemakkelijk worden aangetoond. Ook al moeten - zoals we daarstraks en later zullen merken - andere invloeden uit de Europese sector evenmin worden onderschat. Diverse nuances dienen hier te worden onderscheiden. Allereerst de joodse schone (die wij al eerder ontmoetten): "She walks in beauty...." Zij blijft de dichters boeien. Daarnaast zijn het - in Domineesland - uiteraard klassieke bijbelse typen die inspireren. Zoals de aartsmoeders, Debora, Esther, (en uit de Apocriefen) Judith, etc. etc.

A. Bogaers' Jochébed kan typerend worden genoemd voor het aandoenlijke beeld van wat later populair "de jiddisje memme" zou heten, de moederfiguur uit TENACH.

Aan dit grote DICHTSTUK heeft - blijkens AANTEEEKENINGEN aan het slot - degelijke studie ten grondslag gelegen. Egyptologen worden geciteerd (Champollion), literatuur aangehaald, reisbeschrijvingen komen op de propfen. En dat alles typografisch fraai uitgevoerd in opdracht van een poëet, die - naar de overlevering wil - al zijn werken voor eigen rekening liet drukken om ze daarna aan zijn talloze vrienden toe te zenden.

De beide hier volgende fragmenten zijn ontleend aan de tweede druk. "Jochébed was de naam der schoone Hebreewinne....". "Jochébed, ten gunste der welluidendheid met den klemtoon op de tweede lettergreep. Zie Van der Palm in Zijne Bijbelvertaling, Exodus VI, v.19 en Numeri XXVI, v.59", aldus de genoemde AANTEEEKENINGEN, 81.

Zoo aaklig rees de nacht, toen Amrams echtvriendinne -
(Jochébed was de naam der schoone Hebreewinne,
Wier kuische moederschoot thans voor den derden keer
Van huwlijkszegen zwol, - helaas, geen zegen meer!)
Zoo aaklig rees de nacht, toen zij, na bange smarte,
Verdubbeld door de vrees van 't onheilduchtend harte,
De slaking voelde van de banden der natuur.
Daar klonk de kinderkreet! - zij staarde; - 't levensvuur
Zag ze ijlings uitgedoofd op Amrams kaak, betogen
Van doodlijk bleek; zij zag hem 't wichtjen aan haar oogen
Onttrekken. 't Zeï genoeg! Ze zwijmde, de arme vrouw!
En toch - 't was dit haar kind, dat Isrel wreken zou!

Aldus het begin, dat terstond een grote toekomst projecteert op dit gebeuren rondom de pasgeboren Mozes.

En aan het slot:

Nog gonsden haar in 't oor die schrikkelijke woorden,
Toen reeds Jochébed stond voor 't aanschijs der vorstin.
Zij zag heur telg - hij haar! - toch hield zij kloek zich in;
Ze perste 't vocht terug, dat naar heure oogen vloede,
En 't leekte haar op 't hart, waar 't als een vuurdrup gloeide.
In wilden tweestrijd met haar blijdschap stond ze daar,
En zegevierde alleen door 't angstbeeld, welk gevaar
Op nieuw haar telg besprong, zoo haar 't geheim ontglipte.

Nu sprak de rijksprinses van 't weelderig Egipte:
(Jochébed luisterde met knielend eerbetoen)
"Zie Hebreeuwin! dit jongske is me een geschenk der Goôn.
Uw boezem zij de bron, waaruit zijn jeugd het leven
Moog drinken. Vorstengunst zal om uw woning zweven.
Zijn naam zij Mozes, als getogen uit den vloed.
Heb, voedster! 't wormpje lief; doe 't minlijk weesje goed.
Zeg, kan aan vrouweborst wel schooner zuigling spelen?"
Zij neemt het wichtjen aan uit de armen der vorstin,
En drukt, ter sluik, 't aan 't hart, doorblaakt van moedermin.
Haar vreugde laat niet meer zich kroppen noch bedwingen:
Ze rijst en spoedt zich heen. De wellusttranen springen
Haar d'oogen uit; - en pas is zij 't gezigt ontvloën
Des hofstoets, of ze sluipt met haar herkgren zoon
In 't veilig oeverriet. Dáár lucht zij 't hart, dáár baden
Heur zinnen in 't genot. Zij kan zich niet verzaden
In 't kussen, troetlen van haar lieveling. 't Geluk
Giet rozen op haar wang. De doorgestane druk
Verhoogt de weelde, die haar bloed doorgolft. Hoe teeder
Lonkt ze op haar zuigeling en dan op Mirjam weder!
Ze omknelt ze beiden in verrukking. Aan haar zij
Smaakt Amram 't zaligst uur zijns levens. - 't Is voorbij
't Verdelgend noodgegier! De wolken dauwen zegen!
't Verschiet is opgeklaard en lacht den blijden tegen!
Hun zielsdank stort zich uit in 't heilig vreugdelied;
Een engel voert het op, en God versmaadt het niet.

Waarna nog een Lierzang MOZES volgt. Bij de dichtregel "Zeg, kan aan vrouweborst wel schooner zuigling spelen?" tekent Bogaers (die zijn arbeid opdraagt AAN MIJNE WAARDE MOEDER) nog aan:

"De Joodsche overlevering is rijk in wonderverhalen omtrent de groote schoonheid van het kind Mozes. Men kan er staaltjes van vinden bij JOSEPHUS. De historische grondslag zal wel in Exodus II v. 2 gezocht moeten worden."

2. A. Winkler Prins

Uit Braga. Dichterlijke Mengelingen. Uitgegeven door EEN DICHTLIEVEND GEZELSCHAP onder de nooit gebruikte zinspreuk: "Utile Dulci" Nieuwe uitgave met inleiding en toelichting van A. Winkler Prins. Deventer, A. ter Gunne, 1883.

Geheel in het verlengstuk van deze strofen beweegt zich het gedicht van Winkler Prins, dat eveneens in het Egypte van Exodus speelt, maar zich op de vondst van het kindje concentreert. Jochebed blijft op de achtergrond. Op de voorgrond "Pharaoos dochter", die niet-joodse schakel in dit goddelijk plan. Een nuance die aandacht verdient.

MOZES IN HET BIEZEN KORFJEN, dat in BRAGA verscheen, wordt hier aangehaald naar de door Winkler Prins zelf bezorgde NIEUWE UITGAVE, 249/251.

MOZES IN HET BIEZEN KORFJEN

En Pharaoos dochter ging af om zich te wasschen in de rivier
en hare Jonkvrouwen wandelden aan den kant der rivier. Exod.

"Mijn zustren, 't golfje is frisch bij 't ochtendlicht! - nog rust
De veldling in zijn hut! O, komt, de stille kust
Zal ons een eenzaam plekjen bieden;
Naauw breekt een dof gedruisch uit Memphis muren los,
Het morgenrood zal door dit bladerrijke bosch
Alleen ons kuisch vermaak bespieden.

De kunsten schittren in mijn vaders hal om 't meest,
Maar dees bebloemde kust bekoort veel meer mijn geest
Dan gouden of porfieren kuipen;
'k Bemin voor 't zoetst muziek het vrije vogelkoor;
De geuren van 't paleis verruil ik alle voor
De zefiers die langs bloemen sluipen.

Komt, 't golfje is kalm en glad, de hemel helder, - laat
Op gindsche ranke struik het schitterend gewaad
In blaauwe plooien nedervloeien:
Ontneemt mij diadeem en knellende kleedij!
Komt, spoedt u, zustrental! gij alle zult met mij
Door murmelende golfjens stoeien.

Maar stil.... wat zie ik door de neevlige ochtendlucht
Ginds aan den horizon? - Wat zijt gij reeds beducht!
Zal, zustren, u de vrees verkloeken?
't Zal vast de vlotte stam eens ouden palmbooms zijn,
Die, naar de zee gesleept van 't midden der woestijn,
De pyramiden komt bezoeken.

Wat zeg ik! Maagden, komt d'onzeekren blik te hulp!
Zie toch! 't is HERMES boot, of ISIS heilge schulp,
Die drijvend zich in 't water spiegelt.
Maar neen, 'k zie in dat korfje een teder, hulploos wicht,
Een kind dat sluimrend in den schoot der golven ligt,
Als op den moederschoot gewiegeld!

Vast waant hij, die van ver dit drijvend bedje ontmoet,
Het nest der witte duif op d'ongetrouwen vloed....
Het slaapt, laat ons ter hulpe vliegen!
Het dwaalt voor d'aëm des winds in 't kleine bootjen rond,
Het dobbert voort, het slaapt, en 's afgronds breede mond
Schijnt 't wichtjen in zijn graf te wiegen.

't Wordt wakker, - rept u toch, gij MEMPHIS maagdenstoet!
Het schreit! - Wat moederhart kon dus haar eigen bloed
Aan 't golfgewentel overgeven?
Het strekt zijn armpjes uit, de waatren bruisen, 'k vlieg,
Niets hoeft het voor den dood dan gindsche zwakke wieg,
Uit brooze biezen zaamgeweven!

Brengt redding!.... 't is misschien een kind van Isrels stam!
Ja, 'twas een droef besluit, dat Farôos wreedheid nam
Om zelfs de onnozelheid te krenken;
Arm kind, uw onheil wekt mijn liefde meer en meer,
Ik zal uw moeder zijn, ik schenk u 't leven weêr,
Al mocht ik niet u 't leven schenken!"

Aldus klonk IPHIS stem, des Konings hoop en lust,
Toen zij zich aan den Nijl, ronddwalend langs de kust,
Omgeven zag van haar jonkvrouwen.
En toen der Koningstelg het sluiergaas ontzong,
Toen dacht de schoone stoet, daar ze allen overblong,
De dochter van den Stroom te aanschouwen.

Het murmlend golfjen heeft reeds onder d'elpen voet,
Nu zij meêlijdend zich naar 't schreiend kindjen spoedt,
Angst, hoop vervult haar hart bij pozen...
Zij heeft het kistje omvat! en nu ze landwaart waadt,
Mengt blijde hoogmoed zich op 't minnelijk gelaat
Voor 't eerst aan 't kinderlijke blozen.

Zij kliëft de golfjens en de struiken; traag van tred
Draagt zij weldra het kind, van 't dreigend graf gered,
Naar 't oeverzand, waar, vol verlangen,
Haar schoone zusters staan, die 't nieuw geboren wicht
Met maagdlijk-schuchter maar glimlachend aangezicht
Een kusjen drukken op de wangen. -

Maar gij nu, die van ver met twijfelend gemoed
Uw zoon hebt nageoogd, door 's Heeren hand behoed,
O, kom hem hier als vreemdling tegen!
Schoon ge aan 't geredde kind uw teerste omhelzing biedt,
Uw tranen en uw vreugd verraden u hier niet,
Want IPHIS kent geen moederzegen.

En toen de blijde maagd met fieren tred haar vracht,
Haar schat, haar nedrig wicht, den woesten Koning bracht,
Besproeid met teedre moedertranen,
Toen klonk om 's Eeuwgen thronen het lied van 't Englenkoor,
Het aanschijs met hun wiek bedekkend voor Zijn gloor,
Ginds boven 's Hemels sterrebanen:

"Wat treurt ge, schoon uw voet in ballingschap verwijl!
O JAKOB, meng geen traan meer met d'onzuivren Nijl,
Daar de Jordaan zijn oevers opent,
De dag naakt, en in 't eind ziet GOZENS slavenveld
De vlugt naar 't heilig land, spijt PHARAOOS geweld,
Dier stammen lang op vrijheid hopen.

Dit hulsel van een kind, der vlooden speelbal, draagt
Den Vorst van Sinaï, der plagen Vorst, - een maagd
Ontruikt hem aan de golvenbedding;
Hoogmoedig stervling, die des Eeuwgen raad miskent,
Bedenk, dees kleine wieg brengt hulp aan JAKOBS tent,
Dit wiegjen biedt de waereld redding!"

Het gedicht is een bewerking naar Victor Hugo, waarmee we andere aanknopingspunten raken in de sector der Europese Letterkunde. Het werd ontleend aan diens ODES ET BALLADES (1819-1827), waar het tot titel draagt: "Moïse sur le Nil". Het slot van dit origineel luidt:

"Ne gémis plus, Jacob, sur la terre d'exil,
Ne mêle plus tes pleurs aux flots impurs du Nil,
Le Yourdain va t'ouvrir ses rives.
Le jour enfin approche où vers les champs promis
Gessen verra s'enfuir, malgré leurs ennemis
Les tribus si longtemps captives.

Sous les traits d'un enfant délaissé sur les flots,
C'est l' élu du Sinaï, c'est le roi des fléaux
Qu'une vierge sauve de l'onde.
Mortels, vous dont l'orgueil méconnaît l'Eternel,
Fléchissez: un berceau va sauver Israël,
Un berceau va sauver le monde."

Gedachtengangen die passen in een beeldvorming, die uit het bijbelse verhaal als symbolisch overkomt. "Wat treurt ge, schoon uw voet in ballingschap verwijl!" De vrijheid wenkt uit de verte. Slechts hoogmoedigen kunnen zich verkijken op Gods bestemmingen, ook en juist met dit onderdrukte oude volk, dat uit al zijn ellende uiteindelijk stralend tevoorschijn zal komen.
Het hulpeloze stakkertje, dobberend op die grote rivier, is voorbestemd "de waereld redding" te brengen. Zulke symboliek boeide Victor Hugo en zijn Nederlandse naneeft. Winkler Prins raakt in zijn redelijke en zedelijke benadering van de bijbelse historie het actuele vraagstuk der joden, dat hij later van zeer nabij in Veendam leerde kennen. Daar ontstond blijvend contact met de plaatselijke rebbe Jonas Levie Voorzanger (1821-1897):

"Winkler Prins was geen man, om zich af te sluiten van gezellige omgang. Woensdagavonds kwam dokter Sannes, met wie hij verschillende reizen had gemaakt; dan werd er alleen Italiaans gesproken en Italiaans gelezen; om de gelijkenis van Lessing, van de Drie Ringen, werkelijkheid te maken, had Winkler Prins een geregelde bijeenkomst met de rabbi en de pastoor, welke laatste ten slotte om encyclicke redenen, neergelegd door Leo XIII in zijn encycliek Humanum genus niet meer verscheen. Deze verdraagzaamheid was de kern van Winkler Prins' christendom."

Aldus H.A. Lunshof in LEVEN ZONDER DEMON/Een levensschets van Antony Winkler Prins, 1950, 287.

Voorzangers vrijzinnige denkbelden (in orthodox-joodse kringen omstreden) spraken tot het hart van Winkler Prins. Zulke - zeldzame - raakpunten verschaffen een onverwachte kijk op facetten van de geschiedenis der joden in Nederland. Dat de neerslag van dit contact zelfs kan worden getraceerd tot in de eerste edities van Winkler Prins' Encyclopaedie, zal niemand ooit zijn opgevallen.

Winkler Prins was al vroeg door jood en jodendom gegrepen. De POLYGLOTTISCHE STAALKAART VAN MOTTOOS aan het begin van BRAGA zet in met Ezechiël 26:13 in het Hebreeuws. De drukfouten die tot in 1883 hardnekkig blijven voortbestaan mogen niet hinderen (zie het excuus op 486).

In de Elegie BIJ HET LIJK VAN EEN WORM gebruikt de dichter als beeld voor het nietige leven:

"Een chirek in een folio-GEMARA
Een handvol mest in 't zandgebied van SAHRA!!!"

In een noot toelichtend: "De chirek is de kleinste Hebreeuwsche letter en de Gemara vormt met de Mischna den reusachtigen Talmoed." (162)

De "chirik" (gangbare spelling) is helemaal niet "de kleinste Hebreeuwsche letter" - het is een klankteken dat met een punt (.) wordt weergegeven.

En in de hele on gepunctueerde Talmoed zal men daarnaar trouwens tevergeefs zoeken. Maar - alle schoolmeesterij terzijde - tot in de uithoeken onzer literatuur treffen "joodse" aanknopingspunten.

BRAGA publiceert (van de hand van De Hoop Scheffer en P. Leendertz Wz.) tenslotte nog een studentikoos gedicht AAN MEJUFVROUW RACHEL (456 aldaar).

Naar de noot ter plaatse: "Elise Félix, genaamd Rachel, eene beroemde Fransche tragédienne, geboren den 8sten Februari 1823, overleden in 1858." Met het aan La Juive ontleende motto: "Rachel, non tu ne mourras pas!"

Het zet aldus in:

"Wie die Lutetia ooit binnenstapte of stoomde,
Het Babel onzer eeuw, van leugen, schelmerij
En alle gruwlen vol, - RACHEL! wie dacht of droomde,
Dat in die vuile schelp een parel lag als Gij?"

3. P.A.M. Boele van Hensbroek
Uit De Nederlandsche Spectator, 1881.

Een ongezochte overgang deze hymne naar een product van de Spectator-redacteur, dat eigenlijk buiten onze temporele opzet valt (het werd in DE NEDERLANDSCHE SPECTATOR van 1881 gepubliceerd); maar dat mag in de sector van het Byronisme niet hinderen.

WAT DROOMT GE?

Wat droomt ge, o joodsche dichter van het Noorden?

Als ge achtloos op een rustbank neêrgevlijd
In nietsdoen zwelgt, of feeën u bekoorden,
Wier zoete zang uw mijmring begeleidt?

Hebt ge onbewust herinring van een gaarde,
Waar eens uw leger onder palmen was gespreid,
En waar uw donker oog wellustig tintlend waarde

Langs 't bloemtapeet, dat geurde aan den voet
Van 't mirtenboschje, of op de heuvels staarde,
Wier groene kruinen baadden in den gloed

Der zuiderzon? - Of smaakt ge in uw gedachten
Den koelen wijn nog, lieflijk, honigzoet,
Dien uw slavinnen u in gouden drinkschaal brachten?

Of ruischen in uw ziel nog tonen van het lied
Der sterren, die in lauwe zomernachten,
Als diamanten aan de kroon van 't rijksgebied

Des moorenkonings, glansden, en u spraken
Van zweven in een eindeloos verschiet?
Of ziet uw droom een jongeling genaken,

Wiens fiere gang, wiens blik uw harte boeit,
Wiens zoete stem een blos roept op uw kaken,
En voor wien gij in vuur'ge liefde ontgloeit?

Zeg mij, wat toovren u uw zoete droomen?

- 'k Droom van een palmboom, die slechts welig groeit
In zuiderlucht en kwijnen moet bij stroomen,

Door de ijskorst soms geketend - Stoor mij niet;
Laat mij van geur en gloed en liefde droomen!

4. C.D. Viehoff

Uit Bloemen voor Neêrland's Schoonen, pagina 92-97.

Besluiten wij deze, onze eerste, oriëntatie met een uitzonderlijk Nederlands poëem, dat haar inspiratie nu eens dankt aan Talmoedische bronnen. Wij bedoelen het gedicht RABBI ME-IR door C.D. Viehoff (nadere gegevens onbekend), dat - gedateerd: "Utrecht, Sept. 1849" werd opgenomen in BLOEMEN VOOR NEERLAND'S SCHOONEN, een geïllustreerd tijdsproduct, dat ik niet lang geleden in een Haarlems Antiquariaat aankocht (de titelpagina ontbreekt; de bijdragen dateren nagenoeg alle uit datzelfde jaar 1849). Van de overige medewerkers noem ik J.A. Alberdingk Thijm (met 3 items!) en A. van der Hoop. De geïdealiseerde vrouw staat centraal.

Ook Viehoffs gedicht dat hier in hoofdzaak wordt opgenomen, occupeerd zich niet zozeer met de in de titel genoemde Rabbi Meir, alswel met diens beroemde echtgenote BERURIA (VALERIA), die (terwijl haar man op Sabbatmiddag in de leerschool vertoeft) moet toezien hoe plotseling haar beide jonge zonen sterven. Als de vader thuis komt en naar zijn kinderen informeert, vraagt de moeder hem: hoe zoudt ge handelen als iemand u een ter bewaring gegeven kostbaar pand terugvroeg. Rabbi Meir reageerde ongeveer: hoe kunt ge me zoiets vragen - terstond teruggeven natuurlijk. Daarop geleidde de vrouw hem naar het vertrek waar de beide lijkjes lagen - het kostbare pand dat God hun eens ter bewaring had afgestaan.

BERURIA vormt een geheel apart joods vrouwen-facet. Een mixtum van geleerdheid, vroomheid en berusting. Typerend mag het worden genoemd, dat de zionistische renaissance aan het begin van deze eeuw (die genoeg had van verwekelijkte, romantische, zoetelijke getto-snaren) ook het Beruria-beeld grondig heeft geretoucheerd.

Een dichtsterlijke Duitse bewerking door Berthold Feiwel in JUNGE HARFEN, eine Sammlung jungjüdischer Gedichte (Berlin 1903) bezingt haar als toonbeeld van innerlijke kracht:

"Du jüdisch Weib!

Du Weib der Kraft, der Grösze und der Liebe."

Romantici sloegen wekere toetsen aan. Dat binnen het kader van de bezongen vrouwenfiguur het joodse facet zijn plaats verkrijgt, is - hoe dan ook - van betekenis.

Vrome Rabbi Me-ir keerde
Uit de school, waarin hij leerde,
En hij dankte in stilte God,
Die, tot hiertoe, op zijn wegen
Hem bekroond had, met den zegen
Van het onwaardeerbaarst lot.
Ach! gelukkig in zijn droomen,
Zag hij de onweêrswolk niet komen,
Die zijn heil verwoesten zou.
De arme, die zoo rijk zich achtte,
Wist niet welk een storm hem wachtte
Van vernieling en van rouw.

Aan zijn nederige woning
Klopte de onverbiddbre koning
Der verschrikking plotsling aan.
Met hun bleeke, koude koontjes,
Lagen daar zijn beide zoontjes,
Reeds van de aarde heengegaan.
Schreijend, met gevouwen handen,
Staat de moeder bij haar panden,
En ze smeekt om kracht en raad,
Dat ze toch met God niet twiste:
En, bij 't geen ze nu reeds miste,
Ook 't geloof haar niet verlaat!

Ach! zij denkt aan d'armen vader,
Die al nader komt en nader,
En vast reikhalst naar zijn kroost.
God! hoe zal zij 't overleggen,
Om den slag hem aan te zeggen,
En waar vindt zij voor hem troost?
O zij voelt, zij moet zich sterken,
Neen! de brave moet niet merken,
Dat haar ziel van rouw vergaat;
"Geef mij licht, o Heer der Heeren,"
Smeekt zij, "dat ik hem kan leeren
Zich te voegen in uw raad!"

Zacht legt zij haar lievelingen,
Wijl de tranen haar ontspringen,
In haar binnenkamer neêr.
Kust nog eens hun bleeke lippen,
Die geen klank meer zal ontglippen,
En beveelt hun ziel den Heer.
En gebogen, maar vol vrede,
Keert ze van de legerstede,
Sluit de kamer van den dood,
Wischt haar oogen, perst haar smarte
Diep terug in 't bloedend harte,
En verbeidt haar echtgenoot.

Zie hij komt, zoo wel te moede,
Kust zijn gâ, de trouwe, goede,
Drukt haar aan zijn boezem vast.
"Dank zij Hem, die me u deed vinden,
Voorbeeld aller Godgezinden,"
Spreekt hij, "steun bij 's levens last.
Brave moeder van mijn zonen,
Moog de Heer uw zorgen loonen
Door hun deugd en wedermin!
"Maar...waar blijven ze, mijn knapen,
Mirjam zeg mij!"... "Stil! zij slapen,"
Luidt des antwoords diepe zin.

"Máar," zoo liet de vrouw zich hooren,
"Geef mij raad! Reeds lang te voren
Gaf een vriend me een kostbaar pand:
"Zorg er voor, bewaar het veilig,
Geef me uw woord slechts. Houd het heilig
'k Vraag geen schuldbrief van uw hand.""
"Met die woorden trok hij henen,
Jaren lang was hij verdwenen,
En ik waande hem reeds dood.
Maar hij keerde weêr zoo even,
Zeg! Moet ik hem wedergeven,
Wat hij neêrlei in mijn schoot?"

"Mirjam!... Maar hoe kunt ge 't vragen?
Waarlijk, zoudt ge 't durven wagen,
't Eens gegeven heilig woord,
Dat de Heer u hoorde spreken,
Weêr gewetenloos te breken,
En, naar 't geen u niet behoort,
Laag uw handen uit te strekken?
Vrouw! mijn naam is zonder vlekken,
O bezoedel mij dien niet!
Leî hij 't in uw handen neder,
Geef uw vriend zijn goed dan weder,
Doe, wat u de pligt gebiedt."

"Kom dan meê. Ik liet hem wachten,"
Spreekt ze, en zamelt al haar krachten
Voor haar schier te zware taak!
"Kom, en wees niet meer verbolgen;
Zie, hoe ik uw les zal volgen,
En mij uwer waardig maak."
En ze gaat, met vaste schreden,
Onder vurige gebeden,
Naar het stille doodsvetrek.
En, met sidderende handen,
Wijst ze hem haar dierbre panden,
Rustend onder 't zelfde dek.

Neêrgepletterd staat de Vader!
"Dood!" zoo kermt hij, "dood te gader!
Beî mijn lieve kindren dood!
Neem nu ook, o God! mijn leven,
Wat kan mij deze aard nog geven,
Als zij zinken in haar schoot!"
Ach! hij voelt zijn kracht bezwijken,
Jamrend stort hij op de lijken,
Rukt het haar zich uit het hoofd;
En, met dreigende gebaren,
Blijft hij op zijn kindren staren,
Hem zoo plotseling ontroofd!

Mirjam staat met schreiende oogen
Nevens hem; vol mededoogen
Ziet zij 's vaders strijd en rouw;
Maar op eens haar ziel vermannend,
Alle zwakheid van zich bannend,
Legt de vrome en edle vrouw
Zacht haar hand op de aangezigtjes
Van haar lieve, doode wichtjes;
En ze spreekt: "Ziedaar het pand,
Dat een vriend, in vroeger jaren,
Toevertrouwd heeft aan mijn hand!"

Ten onzent is deze stof in bijbels Mozaiek-Hebreeuws verwerkt in een omvangrijk poëem van Samuel Mulder, dat voor het eerst verscheen in de verzamelbundel PERIE TO'ELET, Amsterdam 1825. In 1859 werd het separaat herdrukt. Heeft Viehoff daarvan enige weet gehad? Het lijkt niet waarschijnlijk. Hijzelf vermeldt onder de tekst: "Gevolgd naar Th. Holscher". Ik heb deze bron (nog) niet ontdekt.

Opvallend in ons gedicht, dat bij Viehoff Rabbi Meirs vrouw MIRJAM heet! Dat kwam de "dichter" blijkbaar bekender voor dan het ongewonere BERURIA, de dochter van Rabbi Chanina ben Teradjon, zoals Mulder haar in de titel met ere noemt.

Een - gemakkelijk toegankelijke - bron voor nadere gegevens over BERURIA: M.J. bin Gorion, DER BORN JUDAS II, Leipzig s.a., pagina 41, met een literatuuropgave op pagina 336 aldaar.

Literatuur; Vgl. voor Victor Hugo, Siegfried van Praag IN EIGEN EN VREEMDEN SPIEGEL (uit de letterkunde van en over joden), 1928, 105/106.

Van Praags essay vormt feitelijk de enige joodse inbreng in het Nederlandse taalgebied. Jammer dat de schrijver blijkbaar onbekend was (en is gebleven) met de door ons centraal gestelde Nederlandse letterkunde.

Voor de sfeer van Mulders Hebreeuws gedicht verwijs ik naar I. Maarsen "TONGELETH". Een Joodsch Letterkundige kring uit de XIXde eeuw, Amsterdam 1925.

Tot de Hebreeuwse dichters van die generatie behoorde ook Isaac da Costa's leraar Mozes Lemans.

Geïnteresseerden in de interne evolutie van jood en jodendom in het Nederland van de eerste helft der vorige eeuw, moge ik tenslotte verwijzen naar mijn historische samenvatting ERFENIS DER EMANCIPATIE, Haarlem 1963.

